

Антін Чехов.

З М О Р А.

ОПОВІДАННЯ.

Переклала

Марія Грушевська.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ.
Серія I ч. 62.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала досі отєї книжки:

У другій серії вийшли:

Ціна в короновій вад.

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	Кор
2. Курцій Руф. Філотас	0-20	„
3. В. Наумович. Величина звіздиного сьвіта	0-15	„
4. Панас Мирний. Лови	0-06	„
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	„
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0-10	„
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0-10	„
8. А. Чехов. Капітанка	0-15	„
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	„
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	„
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0-15	„
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	„
13. М. Левицький. Умова для селян. спіл	0-20	„
14. П. Куліш. Орися	0-06	„
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0-20	„
16. О. Стороженко. Оповідання. I.	0-20	„
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	„
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	„
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	„
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0-25	„
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	„
22. П. Мирний. Дихий попутав	0-40	„
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0-30	„
24. Ів. Франко. Украдене щастя	0-50	„
25. С. Ефремов. Національне питання в Норвегії	0-30	„
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (1 пісня)	0-30	„
27. М. Драгоманів. Два учителі	0-40	„
28. Е. Золя. Повінь	0-30	„
29. С. Томашівський. Київська козащина 1855 р.	0-10	„
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (2 пісня)	0-35	„
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0-35	„
32. Люкін. Юпітер у клопотах	0-30	„
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0-20	„
34. М. Гоголь. Вій	0-40	„
35. І. Раковський. Вулкани	0-20	„
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0-30	„
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0-30	„
38—39. І. Тургенєв. Ася	0-40	„
40. Л. Боровиковський. Маруся	0-25	„
41—42. Данте Аліґері. Пекло, пісні I—X	0-40	„
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0-70	„
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0-95	„
49—50. О. Бодянський. Українські назви	0-55	„

АНТИН ЧЕХОВ.

АНТІН ЧЕХОВ.

ЗМОРЯ.

О П О В І Д А Н Н Я.

ПЕРЕКЛАЛА

МАРІЯ ГРУШЕВСЬКА.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

З М І С Т.

	сторона.
Передмова	VII—XIV
Змора	1
Тріумф	20
Панахида	25
Маска	33
Прішпібеев	41
Твір штуки	47
З дневника заступника бухгалтера	53
Віст	56
Плутанина	62
Сьвідчий судія	66
Сьвідомий переступник	73
Журба	79
Краса	87
Дома	98
Заклад	112
Без титулу	123
Івасько	129
На заслано	135
В яру	148

Видане сеї книжки припадає як раз на двадцятипятилітє лїтературної діяльности Антона Павловича Чехова. Тому уважаем відповідним сказати на вступі кілька слів про нього і його творчість.

Біографія А. Чехова звїсна до тепер тільки в найзагальніших рисах, тому з історією його творчости приходить ся знайомитись тільки з його творів.

Батько його — великоросійський кріпак, що своїми здібностями зміг вийти з селянського стану і вести свої інтереси. Вів він їх на Українї, на азовськїм побережю, де й родив ся та виріс його син. Родив ся Антін Чехов 17. січня 1860 р. в Таганрозї і там скінчив гімназію, а університетські студії на медичнім факультетї в Москві. В 1889 р. він його скінчив, одержавши докторський степень, але ніколи не займав ся лїкарською практикою. — Писати почав дуже вчасно, ще студентом. Від 1879 р. почали друкуватись його дрібні гумористичні оповідання підписуванї псевдонїмом „Чехонте“ в різних гумористичних часописах, а далї в фейлетонах часописи „Новое Время“. В 1886 році вийшов перший збірник

VIII

його творів „Пестрые рассказы“, а в 1887 другий — „Въ сумеркахъ“. Ця остання збірка була прийнята і критикою і публікою дуже симпатично, чого доказом було кільканайцять видань сеї книжки. Від тої пори Чехов стає постійним співробітником великих літературних місячників, як: „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстникъ“, „Жизнь“. В 1901—2 р. вийшло пове видане його творів, а нове видане, доповнене давано в 1903 р. як премію до журналу „Ниви“, через що число передплатників „Ниви“ зросло того року до небувалої висоти.

Подробиць з життя Чехова знаємо дуже мало. Оженивши ся з талановитою акторкою Кніпер, він став писати драми для славного аматорського театру в Москві (Художественный театр), де грає його жінка. Живе найчастійше на кримськім побережжю в Ялті, задля свого слабого здоров'я і тільки зрідка заїздить в столиці. В 1890 р. Чехов відбув подорож на Сахалін, і се дало тему до книжки „Островъ Сахалинъ“, що вийшла перший раз 1895 р. Богато подорожував по Європі, хоч дуже рідко дотикає її в своїх оповіданнях.

Як сказано вже було, Чехов зачав свою літературну діяльність дрібними гумористичними оповіданнями. Але вже в другій книжці своїх творів („Въ Сумеркахъ“) почав вдумуватись глибше в життя своїх героїв. На наш погляд не вийшло се під впливом ніякого захоплення, як звичайно думають, а було попросту натуральною фазою розвою його таланту.

Вже в перших оповіданнях його пробивається песимістична нотка і чим далі тим вона крипшає. Автор підчеркує сильно ненормальні, аб-

сурдні сторони життя, так що при всій розкішній артистичності його твори гнетуть своєю безрадісністю. Згодом в них дає ся відчувати сильна, хоч неясна туга за ідеалом. Тим самим показують ся неоправданими закиди деяких критиків, як н. пр. Михайловського в рівнодушності й браку ідейності. З дуже малими виїмками всі твори Чехова містять в собі якусь глибоку гадку, а є й такі, і то з пізнішої доби, де автор займаєть ся головно певними ідейними питаннями.

Круг його образів незвичайно широкий. Колиб хто зіставив титули його творів то вони самі покажуть, що автор обсервував і потрафив відчутти людське життя в найрізнішніх ситуаціях так, що більше всестороннього писателя не має мабуть ніяка література. І хоч як декотрі оповідання його короткі, то ніколи ся короткість не виходить їм на шкоду, вони все, повні, закінчені і майже все дають далеку перспективу, дарма, що, на так малій простороні.

Його герої з кожної суспільної верстви представляють цілу галерію типів. Від тупо наївного мужика як „Сьвідомий переступник“, „Мужики“ можна піти малими степенями далі й бачити різні типи добродушних собі людей і філософів в різних степенях, як: мельник в „Моїм житю“, тесля Елізаров „В яру“ — далі сільських елегантів і донжуанів (Агафія, Гер), а все те на тім самім тлі безнадійної темноти й нужди. Переходом від селян далі будуть дрібні міщани, ще далі всякого рода купці, духовенство від дяка до архиєрея, урядники від дрібних канцеляристів до прокурора, народні учителі, учителі гімназії (Чело-

в'якъ въ футлярѣ), професори університету. (Скучная історія). Дуже часто виступають лікарі, артисти. Малюють ся всякі інституції, частійше всего шпиталі, а навіть дім божевільних (Палата N. 6). Виступають також і звірята: Каштанка, Білоголовий). Вкінці — великі, артистичні образи природи. І не можна сказати, що в сій або в тій сфері Чехов чує себе ліпше чи гірше: він всюди однаковий, всюди бистра обсервація, всюди тонке артистичне чуте великого артиста.

Переходити всі твори Чехова зібрані в 16 томах повного видання, се вийшлоб, як на передне слово за довго, але попробуємо спититись на деяких з них, щоб здати собі справу з прикмет його таланту.

Візьмем нпр. згаданого уже „Св'ідомого переступника“. Крім крайної темноти російського мужика, що звичайно підносять, є в тім оповіданню ще щось пньше. Сей темний чоловік живе в державі, що має різні поступові інституції, має залізницю, має суди, має закони, і його темнота стрічаєть ся з параграфами карного права, що провадить його до в'язниці і обіцяє строгий засуд на каторжні роботи.

Ніжні, глибокі почуття під непоказною зверхністю мужика показує оповідання про велике безмежне горе в душі фіякра Йони (Нудьга), що стратив сина, а нема кому розповісти про нього, не ма близької людини і нудьга розриває серце.

Колиж знов поглянути на людей що вийшли з народа то страшно вражає брак почуття всякої моралі, повна безсердечність в відносинах до ближніх, неперебиране в способах по дорозі до збогаченя ся: образ того всего дає

оповідане „В яру“. Трудно представити собі більшої наруги над справедливістю, над всіми правами, над всім, що люди шанують. Великі кривди заподіяні людям лишають ся непокарані і навіть ніхто сим не журить ся, що люде цілими літами грабили „великого й малого“ на всім що попало, і лиш держава не дарує свого: Анїсім за фальшованє грошей іде на тяжку кару в Сибір.

Оповіданє: Мелюзга (Дрібнота) представляє малого урядника, що зриває свій гнів за всі зазнані ним обиди; всі сильніші від нього, але ось під руку підліз тарган і урядник вплив на нього свою месть. Дрібний, повітовий урядник виступає в оповіданю „Муж“. Сей „муж“, „повітовий“ буденний ум завидує своїй жінці доброї забави на вечерку урядженім в касині з нагоди переходу через місто якогось полку війська. Перед офіцерами всі „цивілі“ пішли в кут, а їх жінки в милій забаві і танцях забувають на хвилю про повітову нудоту. Та „муж“ позавидувавши того забутя своїй жінці, серед забави кличе її до дому. І ось перед нами ціла з'їдливість і мізерота того незavidного провінціального життя, те „уїздне челоуѣконенавистничество“. Жінка розжалена, ідучи до до дому цілий час шукає в своїй голові якогось слова, якимби допекти „мужеви“, але не находить нічого, — все за слабе.

Цілу галерію типів інтелігенції дає оповіданє „Мое житє“ (друковане в Л. Н. Вістнику 1899). Місто велике, людне, а в цілім місті ні одного талановитого, ні одного чесного чоловіка, всюди бездарність, обманство, всюди кривди.

Мале оповідане „Маска“ дає з одної сторони образ безличної аристократії богача супроти товариства, що розумієть ся не в силі мірятись з ним, з другої сторони обридливого ідолопоклонства перед золотим телцем, з боку „інтелігентів“.

Серію оповідань з ідеальною закраскою можна почати від одного з перших більших оповідань Чехова „Нудна історія“ (Скучная історія). Учений, славний професор, чоловік незвичайної честі на старість переконуєть ся, що не бачить ані мети, ані ідеалу в своїм життю, не має чим жити, бо бракує його життю ідейного змісту. Він не бачить ціли ані для себе, ані не вміє вказати її своїм близьким. Коли його вихованка, донька помершого приятеля не здобувши powodження на сцені, куди вона була кинулась з цілим запалом, питає його, що їй тепер робити, чим жити, він не вміє показати їй ніякої цілі, ніякого ідеалу, і лишаєть ся перед лицем близької смерті з сею свідомістю морального банкруцтва.

Дуже сильно виступає провідна ідейна тенденція в повісті „Поединок“ (Дуэль), де автор протиставить ідею любови і прощення немилосердній природничій борбі за існування, що каже нищити слабші одиниці, і в кінці стає по стороні любови. Потреба ціли, любови в життю сильно представлена і в малім оповіданю „На засланю“, бо чоловік без ціли в життю і без любови мертвий, як каже там засланець татарин. До тоїж категорії ідеальних оповідань належить і „Заклад“.

Осібну групу оповідань становлять чисто настроєві твори, де без всякої фабули опису-

єть ся вплив людської краси і краси природи на чоловіка, напр. „Краса“, „Степ“ і пнші.

Иньша знов група — оповідання з життя дітей, де просто дивує читача незвичайно тонке розумінє дїточої душі: Дома, Івасько, Дїтвора, Кухарка женить ся, Подїя.

В драматичній творчости Чехова як і в оповіданнях легко відрижнити дві категорії: легкі гуморески і драми з ідейним підкладом. До першої категорії, що справді відзначають ся тільки великим гумором належать: Медвідь, Освідчення, Трагік поневолі, Ювілей, Весіле і пнші поменчі. Про драми Чехова говорять звичайно, що вони писані під впливом Ібзена. І справді, певні подібности тут є, але є й великі дуже ріжницї. Коли в драмах Ібзена виступає не звичайний пересічний чоловік, а якась виїмкова одиниця, і предметом драми стає звичайно конфлікт того чоловіка висшої категорії зі світоглядом товпи на тлі практичних, дійсних інтересів (Ворог народа, Боркман й пн.) то трагедія героїв Чехова розгріваєть ся все в сфері духовій, в сфері переконань і ідеалів, є погромом, якого дізнає герой в борбі з товпою, через зневіру в свої ідеали. Трагедія звичайно зістаєть ся скритою перед загалом і лише мало кому відомою (Іванов), або й зовсім нікому, що тим сильнійше робить вражіння (як Чайка, де при тім прекрасно звучать модерністичні, декадентистичні струни). Вуйко Іван, (Дядя Ваня), Три сестри, малюють недорічність нинішнього життя, де самотніми і скривдженими долею лишають ся все красші одиниці, а тішуть ся щастєм і поводженем низькі міщанські й тривіальні елементи. Остатня драма Чехова „Вишневі сади“ тішить ся ве-

ликим поводженем на сцені, але друком ще не появилась.

Крім оповідань і драм, Чехов написав ще, як вже було згадано опис своєї подорожі на Сахалін. Описана дуже здержано з огляду на цензуру, вона дає незвичайно сильний образ, і тяжке вражінє з опису сеї плями російської держави лишаєть ся в повній силі.

М. Грушевська.

З м о р а.

(Кошмаръ).

Неперемінний член уряду для селянських справ Кунїн, молодий, трицятилітній чоловік вернувши з Петербурга до свого села Борисова післав що найперше післанця верхом за тамошнім сьвященником, отцем Яковом Смирновим.

— Дуже мені приємно познайомити"ь! — стрінив його в передпокою Кунїн. — Вже рік як я тут служу й служу, часби вже, мабуть, познайомитись нам. Прошу, будьте ласкаві: Але одноче... які ви молоді! — здивував ся Кунїн.

— Кілько вам літ?

— Двацять вісім... — промовив отець Яков, стискаючи слабо протягнену йому руку і, не знати чому, червоніючи.

Кунїн завів гостя до себе до кабінету і почав придивлятись до нього.

„Яке ординарне, бабське лице!“ подумав він. Справді, в лиці отця Якова було дуже бо-

гато „бабського“: задертий ніс, сильно червоні щокни й великі, сиво-блакитні очі з рідонькими ледви помітними бровами. Довге руде волосе, сухе й гладке спадало на плечі як шатки. Вуси що йно почали формувати ся в правдиві, мужеські вуси, а борода належала до того рода нездалих борід, які семинаристи називають чомусь „скоктанієм“: дуже рідонька з лисинками, її не можна погладити ані чесати гребінем, хіба тільки розщипати... Цілий сей мізерний поріст був розміщений нерівномірно, корчиками, зовсім так, начеб отець Яков захотівши ухарактеризувати ся на сьвященника почав приліплювати бороду і йому перебили в половині роботу. Була на ній ряса барви слабої кави з цикорії. з великими латами на обох ліктях.

„Дивний чоловік... подумав Кунія споглядаючи на його поли обризані болотом. — Йде перший раз до чужого дому й не може порядно одягнутись“.

— Сідайте, панотче, — почав він вже більше свобідно ніж чемно, присуваючи до стола фотель.

— Сідайте ж, прошу!

Отець Яков кашлянув в кулак, присів незручно на крайчик фотеля й положив руки на коліна. Малого росту, вузкий в грудях з червоним і упрітим лицем він так і відразу зробив на Кунію як найнеприємніше вражінє. Перше Кунія не припускав, що в Росії є такі несолідні й нужденні з виду сьвященники, а в позі отца Якова, в сїм складаню рук на колінах і в сидженю на крайчику він добачував брак почутя власної гідности й навіть лизунство.

— Я панотче, запросив вас в інтересі... — почав Кунїн опираючись на плечі фотеля, На мене випав обов'язок допомогти вам в однім вашім позитивнім намірі... Річ в тім, що я вернувши з Петербурга найшов у себе на столі лист від предводителя. Егор Дмитрієвич пропонує мені взяти під свою кураторію парафіяльну школу, яка має бути у вас в Сінькові. Я, панотче дуже рад, з цілої душі... Навіть більше: я з одушевленням приймаю сю пропозицію!

Кунїн встав і почав ходити по кабінеті.

— Розумієть ся що й Егор Дмитрієвич і, мабуть і ви знаєте, що великими засобами я не розпоряджаю. Моя маєтність заставлена, і я живу виключно тільки з своєї платні неперемінного члена. Значить отже, що ви на велику поміч числити не можете, але що буде в моїх силах, я все зроблю... А коли панотче, думаєте відкривати школу?

— Коли гроші будуть... — відповів отець Яков.

— А тепер ви розпоряджаєтесь якими фондами?

— Майже ніякими... Селяни рішили на зборах платити по трийцять копійок від кожної мужеської душі, алеж се тільки обіцянка! А на перше уряджене треба що найменше двіста рублів...

— М-так... На жаль, я тепер не маю такої суми... — зітхнув Кунїн. — В подорожжя все видав і... задовжив ся навіть. Ну-ко. вважимо щось спільними силами.

Кунїн почав голосно придумувати. Він вивідавав свої погляди і слідив лице отця Якова, шукаючи на ній спочуття або згоди. Але се ли-

це було німе, нерухоме і нічого не виражало крім великої несмисливості й несупокою. Дивлячись на нього можна було подумати, що Кунїн говорив про такі трудні річч, яких отець Яков не розумів, слухав тільки з делікатности й при тім бояв ся, щоб йому не закинули нерозуміння їх.

„Хлопець видно, не з наймудрійших... — думав Кунїн. — Надмірно несмисливий і придурковатий“.

Отець Яков оживив ся трохи й навіть усміхнув ся аж тоді. коли до кабінету увійшов льокай і внїс на тацї дві склянки чаю і кошичок з обаріночками. Він взяв свою склянку і зараз так почав пити.

— Чи не добре булоб написати до преосвященного? — роздумував далї голосно Кунїн. — Адже, по правді кажучи, не земство, не ми а висші духовні власти поставили питанє про парафіяльні школи. Вониж повинні вказати й фонди. Менї здаєть ся, а читав, що на се була навіть внаслідкована якась сума. Вам нічо не відомо?

Отець Яков так погрузив ся у свій чай, що не зараз відповів на се питанє. Він підніс на Кунїна свої сиво-блакїтні очі, подумав і начеб пригадавши собі його питанє, заперечив рухом голови. На його негарному лицю розливав ся від уха до уха вираз вдоволення й найбуденнійшого, найпрозаїчїйшого апетиту. Він пив і розсмаковував кождий лїк. Впивши все до останньої краплї він поставив свою склянку на стіл, опісля взяв знов сю склянку, оглянув її дно і знов поставив. Вираз вдоволення зник з лиця... Далї Кунїн бачив, як його гїсть взяв з кошика оден обаріночок уку-

сив кавальчик, опісля покрутив в руках і скоро сховав його до кешені.

„Ну, се вже зовсім не по-єрейськи! — подумав Кунін, здвигаючи з несмаку плечима. — Що се таке, чи попівське лакіміство чи штабцтво?“

Давши гостеві випити ще склянку чаю й провівши його до передпокою, Кунін ліг на софу й віддав ся зовсім неприємному чуттю, збудженому в ній відвідинами отця Якова.

„Який дивний, двкій чоловік! — думав він. — Брудний, нехлюя, простак, дурний і, на певно піяк... Боже мій, і се священик, духовний отець! Се учитель народу! Представляю собі, скільки повинно бути іронії в голосі діякона, що возглашає йому перед кожною службою: „Благослови, владико!“ Гарний владика! Владика, що не має ані краплі гідности, без виховання, що ховає обарінки до кешені, як штабак... Фі! Господи, де архіерей мав очі, коли висвячував сього чоловіка? За кого вони беруть нарід, коли дають йому таких учителів? Тут потрібно людей, які...“

І Кунія задумав ся над тим, які повинні би бути російські священики...

„Якби так, на приклад, я був попом... Освітчений піп, а при тім такий що любить свою роботу може багато зробити... У мене давноби вже була школа. А проповідь? Коли піп щирий і береть ся з любовю до своєї праці, то які прегарні, повні жару проповіді може він говорити!“

Кунін примкнув очі й почав в гадці складати проповідь. Трошки пізнійше, він сидів за столом і скоро записував.

„Дам сьому рудому, нехай прочитає в церкві“... — думав він.

В найблизшу неділю, рано, Кунїн їхав в Сіньково закінчити справу про школу і при тій нагоді познайомити ся з церквою, котрої парохіянином він себе уважав. Неуважаючи на велике болото, ранок був чудовий. Сонце світило ясно й проникало своїми проміннями плати сьвіту, що біляли ще подекуди. Сьвіт на прашенє з землею мінив ся як діаманти так, що не мож було дивитись, а довкола нього уже зеленіла молода озимина. Гайворони з повагом носились над землею. Летить гайворон, спускаєть ся над землею і заким стане твердо на ноги кілька разів підскочить...

Деревяна церков під котру підїхав Кунїн була стара й сива; колюмни коло притвора, мальованї колись на біло, тепер цілком обсіпались і виглядали, як два негарні дишлї. Образ над дверима виглядав наче одна темна пляма. Але се убожество зворушило й розчулило Кунїна. Спустивши покірно очі він увійшов до церкви й станув коло дверей. Служба що йно розпочала ся. Старий, згорблений в дугу дяк читав глухим, невразним тенором часи. Отець Яков, що правив без діякона, ходив по церкві й кадив. Колиб не покора, якою був перенятий Кунїн входячи в убогеньку церков, то на вид отця Якова він напевне усміхнув ся-б. На ерею малого росту була цїмнята й довга предовга риза з якоїсь витертої жовтої матерії. Долїшний край ризи волочив ся по землі.

Церков була не повна. На перший погляд на парохіян Кунїна вразила зразу одна обставина: він побачив тільки старих людей і дітей... А деж робучий вік? Де молодїж і дорос-

слі люди? Але постоявши трохи й придивившись пильнійше до старих обличчій, Кунїн побачив, що він взяв молодих за старих. Зрештою сїй малій оптичній злудї Кунїн не надавав особливого значїня.

В серединї церков була така сама стара й сива як знадвору. На іконостасї і на бурих стїнах не було ані одного місця якогоб час не закіптів і не подрапав. Було багато вікон, але загальний кольорит здавав ся сивим, і тому в церкві був смерк.

„Хто чистий на душі, тому тут добре молитись... — думав Кунїн. — Як в Римі в церкві св. Петра вражає велич, так тут зворушує покора й простота“.

Але його набожний настрій розвіяв ся як дим, коли отець Яков увійшов у вівтар і почав службу. Задля своєї молодости, зіставши сьвященником просто з семінарської лавки, отець Яков не встиг ще присвоїти собі якогось певного способу правити. Читаючи, він наче вибирав на якімби голосї стати, чи на високім тенорі, чи на ріденькім баску; він кланяв ся неуміло, ходив скоро, царські врата зачиняв і відчиняв раптовно. Старий дяк, очевидно хоррий і глухий не дочував його возгласів, через що не обходилоь без маленьких непорозумінь. Не встиг ще отець Яков прочитати що треба, а дяк вже своє сьпіває, або зоов отець Яков давно вже скінчив а старий нахилиє ухо до вівтаря, слухає й мовчить поки не потягнуть його за полу. Старий мав глухий, схорований голос, шепетлявий. дихавичний з дрожю... На доповненє непристойности потягав з дяком маленький хлопча, котрого голову ледви що видно було із за поручів крилоса. Хлопець

співав високим пискливим дишкантом і наче старався не трафляти в тон. Кунїн постояв трохи, послухав і вийшов курити. Він був вже розчарований і майже з неприємністю дивився на сиву церков.

Нарікають, на упадок релігійного чуття в народі... — зітхнув він. — Певно що так! Нехай ще більше понасилають таких попів!

Ще три рази опісля вхидив Кунїн до церкви й кожний раз його сильно тягнуло назад, на свіже повітря. Дочекавшись кінця відправи він пішов до отця Якова. Дім священника нічим-не відрізнявся від селянських хат, тільки солома на стрісі стояла рівнійше та на вікнах білїлась фіранка. Отець Яков увів Кунїна до маленької, ясної кімнатки де була ліплена земля а стїни облїплені таненькими тапетами; неуважаючи на деякі поривання до роскоші, як н. пр. фотографії в рамочках та годинник з ножицями причіпленими до ваги, обстановка вражала бідністю. Дивлячись на меблі можна було подумати, що отець Яков ходив по хатах і збирав їх частями: в однім місці йому дали круглий стіл на трьох ногах, в другім — табурет, в третім — крісло з плечима сильно відігненими назад, в четвертім — крісло з простими плечма, але з запалим сидженєм, а в пятім — з великої щедрости дали йому щось на подобу софи з плоскими плечима і з плетеним сидженєм. Ся подоба була помальована на темно-червону барву і сильно заносила фарбою. Кунїн зразу хотїв сісти на котресь крісло, але подумав і сїв на табурет.

— Се ви перший раз в нашім храмі? — спитав отець Яков, вішаючи свій капелюх на великім незугарнім цвяху.

— Так, перший раз. Ось що панотче... Перше закни приступимо до річи, почастуйте мене чаюм, а то душа у мене геть висохла.

Отець Яков почав моргати очима й пішов за перегородку. Стало чути шептанє...

„Мабуть з попадею... — подумав Кунїн. — Цікаво булоб побачити яку сей рудий має попадею“...

Невдовзі вийшов отець Яков ізва перегородки червоний, зіпрітий і свлючнись усьміхнути ся сів напротів Кунїна на краю софи.

— Зараз наставлять самовар, — сказав він, не дивлячись на свого гостя.

„Боже мій, вони ще самовара не наставляли! — злякавшись подумав Кунїн. — Будь ласкав тепер чекати!“

— Я привіз вам бруліон письма, яке я написав до архiereя. Перечитаю після чаю... Може ви будете мати щось додати...

— Добре.

Настала мовчанка. Отець Яков зиркнув з переляком на перегородку, поправив волосє й впеїкав ніс.

— Чудова погода... — сказав він.

— Так. Між иньшим я прочитав вчера цікаву річ... Вольське земство рішило віддати всі свої школи дуhovenству. Се характеристичне. Кунїн встав, перейшов ся по глиняній підлозі й почав виповідати свої думки.

— Се нічого, — говорив він: — колиб тільки дуhovenство стояло на висоті свого покликаня й розуміло ясно свої задачі. На мое вещасте я знаю таких сьвященників, які інтелігенцією й моральними прикметами не надають ся навіть на військових писарів, не то на сьвященників. Ви признаєте, що злий учитель

принесе школі менче зла, ніж злий сьвященик.

Кунїн поглянув на отця Якова. Той сидів згорблений і про щось пильно думав і як здавалося не слухав гостя.

— Яша, ходино сюди! — обізвався жіночий голос ізза перегородки.

Отець Яков здригнувся й пішов за перегородку. Знов почалося шептанє.

Кунїна взяла нудьга за чайом.

„Нї, не дочекаюсь я тут чаю! — подумав він споглядаючи на годинник. — Та й видно, я тут не дуже пожаданий гість. Господар не ласкав промовити до мене слово, а лиш сидить і блимає очима“.

Кунїн взяв за капелюх, і коли отець Яков вернув ся попрощався з ним.

— Тільки марно ранок пропав! — сердився він дорогою. — Колода! Пень! Він так інтересується школою, як я торішнім сьнігом. Нї, не буде з тої муки хліба! Нічого я з ним спільно не зроблю! Колиб предводитель знав, який тут піп, то не старавсяб чим боршій про школу. Треба вперед постарати доброго попа, а опісля вже думати про школу!

Тепер Кунїн майже ненавидів отця Якова. Сей чоловік, його нужденна, карикатурна фігура в довгій пімятій ризі, його бабське лице, манєра відправляти, спосіб життя, й штабацька несмисловість ображали сей невеличкий останок релігійного чуття, що зістався ще в грудях Кунїна й тихо тлів поруч з иньшими п'яніними казками.

А холод і рівнодушність, з якими він приймив щире, горяче співчутє Кунїна в своїй

власній справі, було трудне до знесеня його самолюбію ..

Того дня вечером Кунїн довго ходив по кімнатах і думав, опісля рішучо сів за стіл і написав лист до архiereя. Попросивши грошей на школу і благославлення, він, між иньшим, щиро, по-синівськи вповів свою гадку про сінківського сьвященика. „Він молодий, написав він: — замало інтелігентний, здається провадить нетверезе житє і взагалї не відповідає тим вимогам, які російський нарід від віків ставить до своїх душпастирів“. Написавши сей лист Кунїн легко відітхнув і ляг спати з тим переконанєм, що зробив добрий вчинок.

В понеділок рано, коли він ще лежав в ліжку, його повідомлено про прибутє отця Якова. Йому не хотілось вставати, і він приказав сказати, що його нема дома. Ві второк він поїхав на з'їзд і вернувшись в суботу довідався від слуг, що за час його неприємності отець Яков приходив щодня.

„Оєначе дуже йому засмакували мої обаріпки!“ — подумав Кунїн.

В неділю, перед вечером, прийшов отець Яков. Сям разом не тільки поли але й капелюх був забризганий болотом. Так як і за перших своїх відвідин він був червоний і зіпрітий, сів, як і тоді на крайчику фотеля. Кунїн рішив не зачинати бесіди про школу, не кидати бісера.

— Я вам, Павле Михайловичу, приніс спис научних приборів... — почав отець Яков.

— Спасибі.

Але по всім було замітно, що отець Яков не прийшов задля спису. Ціла його фігура

виражала сильне заклопотане, але рівночасно на лиці була виражена рішучість, як у чоловіка, котрого раптом просвітила ідея. Він поривався сказати щось важне, конче потрібне й силував ся тепер побороти свою несміливість.

„Чому ж він мовчить? — сердився Кунін. — Розсївся тут? Я-ж не маю коли панькатись з ним!“

Аби хоч чим небудь покрити немиле вражінє викликане довгим мовчанєм і скрити свою внутрішню боротьбу, сьвященник почав на силу усьміхатись і сей довгий вимучений усьміх на зіпрітім і червонім лиці невідповідний до нерухомого погляду сиво-блакитних очей, примусив Куніна відвернутись. Йому стало гидко.

— Вибачайте, панотче, я мушу їхати... сказав він.

Отець Яков стрепенувся, як сонний чоловік, котрого ударили, і, не перестаючи усьміхатись, почав збентежений загортати поли своєї ряси. При цілїм обридженю до сього чоловіка, Куніну нараз зробилось жаль його і він хотїв змягчити свою жорстокість.

— Прошу, панотче, на другий раз... — сказав він: — а на прашанє я маю до вас просьбу... Колусь-то на мене найшло вітхненє, знаєте, і я написав дві проповіді.. Віддаю їх до вашого розпорядженя... Коли придадуть ся, то прочитайте.

— Добре... — сказав отець Яков, накриваючи долонею проповіді Куніна, що лежали на столі. — Я візьму...

Постоявши трохи, помнявшись і все загортаючи рясу, він нараз перестав примушено усьміхатись і рішучо підніс голову.

— Павле Михайловичу, — сказав він, очевидно стараючись говорити голосно й виразно.

— Що скажете?

— Я чув, що ви були ласкаві тес... відправити свого писаря і... і шукаєте тепер нового...

— Так... А ви хочете поручити кого?

— Я, бачите... я... Чи не могла б ви дати се місце... мені?

— Та хіба ви покидаєте сьвященство?
— здивувався Кунін.

— Нї, нї, — скоро промовив отець Яков, чомусь блідніючи й дріжучи на цілім тілі. — Най мене Бог боронить! Коли не маєте довіря, то не потрібно, не потрібно. Я се так якби по припнєше... щоб свої дівіденди побільшити... Не потрібно, не турбуйтеся!

— Гм... дівіденди... Алеж я плачу писареві тільки двацять рублів на місяць!

— Господи, та я й десять взявби! — прошептав отець Яков, оглядаючись. — І десять вистарчить! Ви... ви дивуетесь і всі дивуються. Лакомий піп, захланний, куди він гроші дїває? Я й сам се відчуваю, що лакомий... і караю себе, осуджую... людям в очи подивитись стыдно... Вам, Павле Михайловичу, я совісно... беру правдивого Бога на сьвідка...

Отець Яков відітхнув і говорив далі:

— Дорогою я приготував вам цілу сповідь, але... все забув, не найду тепер слів. Я дістаю з парафії сто п'ятдесят рублів річно, і всі... дивуються, куди я сі гроші дїваю... Але я вам все по совісти розкажу... Сорок рублів річно я уплачую за брата Петра в ду-

ховній школі. Він там все дістає, але папір і пера я даю...

— Ах, вірю, вірю! Ну, і по що те все? — махаючи руками говорив Кунїн, почувачи страшну тяжкість від тої щирости свого гостя і не знаючи куди дітись від його слезливих, блискучих очей.

— Далше, я ще в консисторії за своє місце не все виплатив. За місце мені назначено заплатити двіста рублів, аби я по десять місячно виплачував... Осудіть-же тепер, що лишається? А щеж, крім того, я мушу видавати отцю Авраамію, бодай по три рублі місячно!

— Якому отцю Авраамію?

— Отцю Авраамію, що був передімною сьвященником в Сінькові. Йому відібрано місце через його... слабість, а він же й тепер у Сінькові живе! Куди йому дітись? Хто його буде годувати? Хоч він старий, алеж і йому треба кута й хліба й одежі! Яж не можу допустити, щоб він, сьвященник, пішов милостині просити! Я мавби гріх, якби що! Я! Він... всім винен, але се мій гріх, що я за нього не плачу.

Отець Яков зірвав ся з місця, і дивлячись непригомно в землю, почав ходити з кута в кут.

— Боже мій! Боже мій! — почав він муркотіти, то підносячи руки, то спускаючи. — Спаси нас Господи й помилуй! І пощо було сьвященне приймати, коли ти маловірний і сили не маєш? Кінця нема моїй роспуці! Спаси, Діво Пречиста!

— Успокойтесь, панотче! — сказав Кунїн.

— Замучив мене голод, Павле Михайловичу! — говорив далі отець Яков. — Вибачайте великодушно, але я вже сили не маю... Я знаю, що якби я попросив, поклонився, то кождий помігби але... не можу! Не маю серця! Якже мені у селян просити? Ви тут служите й самі бачите... Чия рука піднесеться просити у жебрака? А попросити у богатшх, у поміщиків, не можу! Гордість! Сидно!

Отець Яков махнув рукою і почав нервово обома руками чіхати голову.

— Сидно! Боже, як сидно! З гордості не хочу, аби люди мою біду бачили! Тоді як ви мене відвідали то чаю так і цілком не було, Павле Михайловичу, ані стебельця не було, алеж гордість не допустила признати ся вам! Я сидуаюсь своєї одежі, ось тих латок... риз своїх сидуаюсь, голоду... А чи годить ся сьвященяку гордим бути?

Отець Яков станув посеред кабінету й наче не помічаючи присутности Кувіна, почав говорити сам з собою.

— Ну, припустім, що я знесу і голод і сором, але у мене ще, Господи, попадя є! Яж її з доброго дому взяв! Вона білоручка й делікатна, привикла й до чаю і до білої булки й до гарного біля... Вона у батьків на фортеп'янах грала... Ще молода, і двадцяти літ не має... Хочеть ся їй і прибратись і забавитись і в гості поїхати... А вона у мене... гірше ніж яка кухарка, сидно й на улицю показати. Боже мій, Боже мій! Тільки й утіхи її, як що привнесу з гостини яблочок або який обаріночок...

Отець Яков знов обома руками почав чіхати голову.

— І ось межі нами не любов а жаль.. Не можу глянути на неї без жалю! І що се таке, Господи, робить ся на сьвітї. Таке робить ся, що колись в газетах написати, то люди не повірилиб... І коли всему тому кінець буде!

— Перестаньте, панотче! — майже крикнув Кунїн, лякаючись його тону. — Чому так понуро дивитесь на жите?

— Вибачайте великодушно, Павле Михайловичу... — промуркотів отець Яков, наче паній. — Вибачайте, все те пусте, і ви не звертайте уваги... А тільки я себе виную й буду винуватити.. Буду!

Отець Яков оглянув ся й зашептав:

— Якось я йду раненько з Сїнькова до Лучкова; дивлюсь а на березї стоїть якась жінка і щось нишпорить... Підходжу ближше й очам своїм не вірю... Страх! Сидить жінка доктора Івана Сергієвича і біле полоче... Жінка доктора, інститут скінчила! Огже, щоб люде не бачили, встала раненько, аби за село з верству вийти... Непоборима гордість! Коли увиділа, що я коло неї й біду її побачив, ціла почервонїла... Я збентежив ся, налякав ся, підбіг до неї, хочу їй допомогти, а вона ховає від мене біле, боїть ся, щоб я не побачив її драних сорочок...

— Все те якось навіть неімовірне... — сказав Кунїн, сідаючи й майже зі страхом дивлячись на блїде лице отця Якова.

— Справді, неймовірне! Нїколи, Павле Михайловичу, сього не було, аби жінки докторів на ріцї біле прали! В нїяких краях сього нема! А я, як душпастир і отець духовний не повиненби її допустити до сього, але що я мо-

жу зробити? Що? Ще й сам у її чоловіка даром лічу ся? Ви справедливо були ласкаві вразитись, що все те неймовірне! Очам не вірять ся! Підчас служби божої знаєте, погляну я з вілтаря, та як побачу свою публіку, голодного Авраамія й попадю, та як згадаю про докторову, як її руки посиніли від зимної води, то, повірите ви, забуду ся й стою, як дурень, непритомний, аж поки паламар не кликне... Страх!

Отець Яков знов почав ходити.

— Господи Йсусе! — почав він махати руками. — Сьвяті угодники! І правити навіть не можу... Ви ось про школу мені говорите, а я, наче бовван, нічого не розумію й тільки про їду думаю... Навіть перед престолом... Зрештою... щож се я? — схопив ся отець Яков. — Вам їхати треба. Вибачайте, я се тільки так... Простіть...

Кунїн мовчки стиснув руку отця Якова, провів його до передпокою і, вернувшись до свого кабінету станув коло вікна. Він бачив, як отець Яков вийшов з дому, натиснувши на голову свій рудий капелюх з широкими крисами й поволи, похнюпивши голову, наче стпдаючись своєї щирости, пішов дорогою.

„А його коня не видно“, — подумав Кунїн.

Подумати, що сьвгщенник у всі тоті дні ходив до чього пішки, — Кунїн бояв ся: до Сінькова було сїм-вісїм верст, а на дорозі було бездонне болото. Опісля Кунїн бачив, як візник Андрій і хлопець Парамон скачучи через калюжі й обризгуючи отця Якова болотом, підбігли до нього просячи благословенія. Отець Яків зняв капелюх і повагом благословив Ан-

дрія, оцісля благословив і погладив по голові хлопця.

Кунїн провів рукою по очах, і йому видало ся, що рука його від сього стала мокра. Він відійшов від вікна й мутними очима провів по кімнаті, в котрій йому ще прочував ся несмійливий, придушений голос... Він поглянув на стіл... На щастє, отець Яков забув в поспіху взяти з собою його проповіді... Кунїн скочив до них, подер їх на дрібні кавалки і з обрідженєм шпурнув під стіл.

— І я не знав! — вистогнав він падаючи на софу. — Я, що вже більше як рік тут неперемінним членом, почесним мировим судьєю членом шкільної ради! Сьліпа лялька, туманець! Чим боршій на поміч їм! На поміч!

Він до умученя крутив ся, стискав голову й напружував гадки.

— Дістану 20-го платню 200 рублів... Під якимсь позором упхаю і йому і докторовій... Його запрошу молебєн відправити, а для доктора фіктивно заслабну... Таким способом не ображу їх гордості. І Авраамію поможу...

Він розраховував на пальцях свої гроші й бояв ся признатись собі, що тих двіста рублів ледви стане йому, аби заплатити управителеви, слугам, тому мужикови, що привозить мясо... По неволи прийшло ся згадати сю недалеку минувшину, коли нерозважно тратило ся батьківське добро, коли двадцятилітнім молодиком він давав в дарунку „дамам“ дорогі вахлярі, платив фіякрови Кузьмі по десять рублів на день, давав з пустоти акторкам подарунки. Ой якби то тепер здали ся всі тоті розкидані рублі, трирублівки, десятки!

„Отець Авраамій проїдає місячно тільки три рублі, думав Кунїн. За рубля попадає може собі сорочку справити, а докторова наймити прачку. Але я все таки поможу! Напевне поможу!“

Тут нараз Кунія згадав про донос, що написав архієрею, і його цілого скорчило, як від раптового холоду. Сей спогад наповнив цілу його душу чутем прикрого стыду перед самим собою й перед невидимою правдою..

Так почався й закінчився щирий порив до корисної діяльності чоловіка з добрими намірами, але надто ситого й плиткого.

Т Р І У М Ф.

(Торжество побідителя).

(Оповіданє вислуженого колежського регістратора *)

В п'ятницю запустного тиждня всі пішли на блинн до Олексія Іванича Козулїна. Ви не знаєте Козулїна, для вас, може він нічо, нуля, але для таких як я, що не літають високо, він великий, всемогучий, високомудрий. Пішли до нього всі, що творять, так сказати би його підніжє.

Пішов і я з татунем.

Блини були такі прегарні, що й висказати вам сього не можу, ласкавий добродію: грубенькі пухкенькі, рум'яненькі. Возьмеш оден, чорт його знає, помачаєш в гаряче масло, їси — другий сам в губу лізе. Детайлями. орнаментами й коментарами були: сметана, сьвіжий кав'яр, лосось, третій сыр. Вин і горілок ціле море. Після блинів була осетрова юшка, а пі-

*) Найнижша уряднича ранга — XIV.

ся юшки куропатки з підливою. Так укомплектувались, що татуньо мій порозпзнав тайком ігузки на животі і, аби ніхто цього лібералізму не запримітив, накрив ся серветкою. Олексій Іваннич як наш начальник, котрому все вільно, розіпняв камізельку й сорочку. Пообідавши й не встаючи зза стола курили за дозволенем влади, цигара і почала ся розмова. Ми слухали, а його превосходительство, Олексій Іваннич, говорив. Предметики були все більше гумористичного характеру, запустного... Начальник розказував і очевидно хотів здавати ся дотепним. Не знаю, чи сказав він що сьмішне, але памятаю тільки, що татуньо що мінутки штовкав мене в бік і говорив:

— Сьмій ся!

Я роздіймав широко рот і сьміяв ся. Раз навіть запищав від сьміху, через що звернув на себе загальну увагу.

— Так, так! — шепнув татуньо. — Славно!! Він дивить ся на тебе й сьмієть ся... Се добре; може справді дасть тобі місце заступника протокулянта!

— Н-так! — сказав між иньшим Козудїн, наш начальник, сопучи і віддуваючись. — Тепер ми блини заїдаємо, найсьвіжішого кав'яру уживаєм, жінку білоричку гладимо. А доньки мої такі красуні, що не тільки ви, братія смирна, але й князі й графи задивляють ся й зітхають. А помешкане? Хе-хе-хе... Ось воно що! Не нарікайте, не жалуйтеся і ви, доки до кінця не доживете! Все буває, ну, і всілякі перемінні бувають... Тя тепер, скажім, нічо, нуля, пилинка... родзинка — а хто знає? Може з часом і тее... долі людські за чуб возьмеш! Всіляко буває!

Олексій Іванич помовчав трохи, покивав головою і говорив далі:

— А давнійше, давнійше що було! Га? Боже мій! Памяти своїй не віриш. Без чобіт, в подертих штанятах, зі страхом і трепетом. За рубля бувало дві неділі робиш. Тай не дадуть тобі того рубля, ^{зні!} а зімнуть та й в лице кинуть: вдави ся! І кождий може тебе роздавити, уколоти, обухом лупнути... Кождий висьміяти може... Ідеш, бувало, з рапортом, дивиш ся, а коло дверей песик сидить. Приступиш до сього песика, та й за лапку, за лапку. Вибачайте, мовляв, що туди перейшов. Добридень, добридень! А песик на тебе: rrrrrr... Швайцер тебе ліктем — штовх! А вже найбільше я натерпів ся і наруг ріжних нагносив ся від сього карася вудженого, від сього ось... крокодила! Від сього самого покірненького, від Куріцяна!

І Олексій Іванич показав на маленького, згорбленого старого, що сидів поруч з моїм татунем. Старенький блимав злученими очками і з обридженем курив цигаро. Звичайно він ніколи не курить, але коли власть просить його курити, то він уважає за невідповідне відмовити. Побачивши звернений на нього палець він страшно збентежив ся й почав крутитись на кріслі.

— Багато я витерпів з ласки сього покірника! — говорив далі Козулін. — Я-ж до нього найперше під власть прийшов. Привели мене до нього покірненького, незамітного, незначного й посадили за його стіл. І почав він мене їсти... Кожеде слово — то ніж острій, кождий погляд то кулька в груди. Тепер він як хробачок убогенький виглядає, а що перше бу-

ло! Нептун! Небеса розверзе ся! Довго він мене гриз! Я й писав йому і за пиріжками бігав, пера затинав, тещу його стару по театрах водив. Всіляко йому годив. Табаку нюхати научив ся! Н-так... А всьо для нього... Не можна, думаю, інакше, треба щоб табакерка все була в мене на випадок, як що зажадає. Куріцин, пам'ятаєш? Приходить до нього якось раз моя мамуня небішка й просить його, старенька, щоб він сінка, то єсть мене увільнив на два дні до тітки спадщину ділити. Як накінеть ся він на неї, як витріщать баньки, як не крикне: Та він ледащо, та він дармоїд, та чому ти, дурна не пильнуєш його!... Під суд його, каже!" Пішла старенька до дому та й лягла, захорувала з переляку. трохи тоді не вмерла...

Олексій Іванич обтер очі хустиною і випив на дух шклянку вина.

— Хотів мене оженити зі своєю, та я в той час на щастє захорував на фебру, пів року в шпиталі перележав. Ось що перше було! Ось як ми жили! А тепер? Пф! А тепер я над ним... Він мою тещу до театрів водить, він мені табакерку подає і ось цигаро курить. Хе-хе-хе... Я йому до його життя перчику... перчику! Куріцин!

— Що прикажете? спитав Куріцин, встаючи простенько як струна.

— Представ трагедію!

— Слухаю!

Куріцин витягнув ся, підніс до гори руки, викривив ся й засьпівав захриплим, розбитим голосом:

— Умирай, віроломна! Кррррови прагну!
Ми заходились від сьміху.

— Куріцин! Зїдж ось сей кавалок хліба з перчиком!

Ситий Куріцин взяв великий кавалок житного хліба, посипав його перчиком і згрнз серед голосного сьміху.

— Ріжні переміни бувають, — говорив далі Козулїн. — Сядь Куріцин! Коли встанем, засьпіваеш щось... Перше ти, а тепер я... Так... Так і вмерла старенька... Так...

Козулїн встав і заточив ся...

— А я — мовчав, тому, що маленький незамітний... Мучителі... Варвари.. А тепер за то я... Хе-хе-хе... А ну-но ти! Ти! До тебе говорять, безвусий!

І Козулїн тикнув пальцем в сторону татуня.

— Бігай довкола стола і кукурікай!

Татуньо мій усьміхнув ся, приємно почервонїв і почав дрипатти довкола стола. Я за ним.

— Ку-ку-ріку! — закричали ми оба й побігли жвавійше.

Я бігав і думав:

„Буду заступником протоколянта;“

Панахида.

В церкві Пречистої Діви Одігітрії в селі Верхніх Запрудах служба що йно скінчила ся. Народ рушив ся й суне з церкви. Не рухаєть ся тільки оден Андрій Андрієвич крамар, верхно-запрудський інтелігент і стародавній мешканець. Він спер ся на поручах правого крилоса й чекає. Його лице товсте й обголене та коструbate від давніх, вже погоїних прищів виражає тепер два ріжні між собою чутя: смиренність перед недослідимими судами й тупу, безграничну пиху перед чуйками*) й сорокатыми хустками, що переходили попри нього. Тому, що се неділя він вистроїв ся. На ній сукняне пальто з жовтими кістяними тузиками, сині сподні поверх чобіт і солідні кальоші, які бувають тільки на ногах людей статочних, розважних, людей з релігійними переконаннями.

Його лїнивї, заплилі товщем очі звернені на іконостас. Він бачить давно вже знайомі

*) капота.

обличчя святих, сторожа Матія, що надувши щоки гасить свічки, потемнілі поставники, вкертий килим, дяка Лопухова, що біжить бігцем з вітара несучи ктиторів проскуру... На все те він вже дивився й надивився, як на свої п'ять пальців... З рештою трохи дивне й незвичайне тільки одно: коло лівих дверей стоїть отець Григорій, ще не роздягнений з риз і злісно моргає своїми густими бровами.

„На кого се він, моргає, дай йому Боже здоров'я? — думає крамар. — А, і пальцем кивнув! І ногою тупнув, скажи будь ласка... Що за okazія, Мати Пречиста? На кого се він?“

Андрій Андрієвич оглядається й бачить цілком вже порожню церков. Коло дверей стоїть купкою з десятеро людей, а й сі стоять спиною до вітара.

— Ходи же, коли кличу! Чому стоїш, як ідол? — чує він злісний голос отця Григорія. — Тебеж кличу!

Крамар споглядає на червоне, розгніване лице отця Григорія і аж тепер змиркував, що моргане бровами й киване пальцем може відноситись і до нього. Він здригається, відділяєть ся від крилоса й нерішучо, стукаючи своїми солідними кальшами, йде до вітара.

— Андрію Андрієвичу, чи се ти подавав на проскомидію за упокій Марії? — питає панотець злісно кинувши очима на се товсте, спочене лице.

— Так, се я.

— Так се ти написав отсе? Ти?

І отець Григорій злісно пхає йому в очі карточку. А на сій карточці, яку Андрій Андрієвич подав з проскурою на проскомидію було написано великими буквами, що ніби підскакували:

„За упокій раби Божої блудниці Марії“.

— Так... се я написав... — відповідає крамар.

— Якже ти посьмів написати се? — розтягаючи слова шепче батюшка, і в його храплім шепті чути гнів і перестрах.

Крамар дивить ся на нього з тупим здивованем, не розуміючи нічого і також лякаючись: з роду ще отець Григорій не говорив таким тоном з верхноізапрудськими інтелігентами! Оба вони мовчать через мінуту й дивлять ся оден одному в очі. Здивоване крамаря таке велике, що його товсте лице розлазить ся на всі боки наче розчина.

— Як ти посьмів? — повторяє пан-отець.

— Ко-кого? — дивуєть ся Андрій Андрієвич.

— Ти не розумієш?! — шепче отець Григорій, поступаючись в здивованю крок назад і сплескуючи руками. — Щож се у тебе на плечах: голова чи яка пньший предмет? Подаєш картку до жертвенника, а пішеш на ній слово, яке навіть і на улиці вимовляти не годить ся! Чого витріщуєш очі? Хиба не знаєш, яке значіне має се слово?

— Се все дотично блудниці? — муркоче крамар, червоніючи, й кліпаючи очима. — Алеж Господь Бог, по доброті Своїй, того... як його, простив блудницю.. місце їй приготував,

та й з життя преподобної Марії Єгипетської видно в яким значіню отсе саме слово... вибачайте...

Крамар хоче на своє оправдане навести ще якийсь аргумент, але плутається і обтирає губи рукавом.

— Ось як ти се розумієш? — сплескує руками отець Григорій. — Алеж Господь Бог простив — розумієш? — простив, а ти осуджуєш, ганьбиш, поганим словом називаєш, та й ще кого! Покійницю доньку рідну! Не тільки з сьвятого, але й із сьвітського псьма такого гріху не вичитаєш! Повтаряю тобі Андрію: не треба мудрувати! Так брате, не треба мудрувати! Коли Бог дав тобі критичний розум, а ти не годен ним кермувати, то ліпше не заглиблюй ся і мовчи!

— Алеж вона того... акторкою була! — вимовляє ошоломлений Андрій Андрієвич.

— Акторкою! Та чим би вона й не була, то ти повинен після її смерти на все забути, а не ще й на карточках писати!

— Се справді... — згоджується крамар.

— Наложити би на тебе покуту, — бачує з глибини олтаря діакон, дивлячись з погордою на збентежене лице Андрія Андрієвича: — то переставби мудрувати! Твоя дочка була славною артисткою. Про її смерть навіть в газетах писали... Фільозоф!

— Вона, справді.. дійсно... — муркоче крамар: — слово невідповідне, але я не щоб осуджувати, отче Григорій, а хотів по церковному... щоб вам яснійше було за кого молити ся. Адже в помянниках пишуть різні назви, на приклад младенца Іоанна, утоплен-

ниці Пелагії, Ггора воїна, убієннаго Павла і різне ньше... Так і я бажав.

— Нерозумно, Андрію! Бог тебе про-
стить, але на другий раз стережись. А най-
важнійше не мулуй і думай як нині. Удар
десять поклонів і йди.

— Слухаю, — каже крамар, рад що ре-
применда вже скінчила ся, й надає знов сво-
йому лицу вираз статочности й поваги. —
Десять поклонів? Дуже добре, розумію. А те-
пер пан-отче позвольте до вас просьбу... Тому
що я всеж таки їй батько, а вона мені, як
там не була, все таки донька, то я того... ви-
бачайте, хочу просити вас нині відправити па-
нахиду. І вас позвольте просити, отче діакон!

— Ось так то добре! — каже отець Гри-
горій, знімаючи ризн. — За се хвалю. Можна
з признанем... Ну, йди! Ми зараз вийдемо.

Андрій Андрієвич солідно відходить від
олтаря і стає серед церкви зі сьвяточно-пана-
хидним виразом лица. Сторож Матій ставить
перед ним столик з коливом і невдовзі зачи-
наєть ся панахида.

В церкві тихо. Чути тільки металічний
звук кадила й протяглий сьпів... Коло Андрія
Андрієвича стоїть сторож Матій, баба Мака-
рієвна і її синиско сухорукий Митро. Більше
нікого нема. Дяк зле сьпіває, неприємним, глу-
хим басом, але напівн й слова такі сумні, що
крамар поволи тратить вираз статочности й по-
падає в смуток. Він згадує свою Машутку...
Він пригадує собі, що вона родила ся ще тоді,
коли він ще служив за льокая у верхно-за-
прудських панів. Серед льокайської біганини
він і не запримітив, як росла його дівчинка.

Той довгий період, коли вона виростала на граціозне сотворіне з білявою головкою й великими як кошійки, повними задуми очима, минув незамітно для нього. Вона виростала, як і взагалі всі діти фаворитів-льокаїв, в добрі, коло панночок. Пани, з нудьги, ввучили її читати, писати, танцювати, а він не мішався до її виховання. Хиба зрідка, припадком зіштовпшися з нею коло брами або на сходах, він нагадував собі, що вона його дочка й починав, на скільки ставало вільного часу, учити її молитов і зьвятої історії. О, й тоді вже він мав славу знавця устава і св. Письма! Хоч і як було лице батька захмурене й солідне, дівчинка охочо його слухала. Молитви вона повторяла за ним позіхаючи, але за те, коли він загикуючись і стараючись виразити ся як можна найфігурнійше починав їй оповідати історії, вона ціла перемінялася ся в слух. Слухаючи про сочевницю Ісава, кару Содоми й пригоди маленького хлопчика Йосифа вона блідла й вітворювала широко свої блакитні очі.

Опісля, коли він покинув льокайство і за наскладані гроші вітворив в селі крамницю, Машутка поїхала з панамі до Москви...

Три роки перед смертю вона приїздила до батька. Він ледви спізнав її. Се була молода, струнка жінка з манерами пані й по панськи одягнена. Говорила вона розумно, наче з книжки, курила тютюн, спала до полудня. Коли Андрій Андрієвич спитав її чим вона живе, вона заявила сміло дивлячись йому просто в очі: „Я акторка!“ Така вітвертість видала ся колишньому льокайови верхом цинізму. Машутка почала була хвалити ся своїм поведженем і акторським житем. але побачив-

ши, що батько тільки червоніє й розкладає руками, замовкла. І мовчки, не дивлячись од-но на одне вони перебули два тижні аж до самого від'їзду. Перед від'їздом вона попросила батька піти з нею на прохід на берег. Хоч і як було йому ніяково йти в білий день в очах всього честного народу з донькою акторкою, але він так і сповнив її просьбу...

— Які чудові у вас місця! — одушевляла ся вона, йдучи. — Які яри й мочари! Боже, яке гарне моє рідне село!

І вона заплакала.

„Сі місця тільки місце забивають... — думав Андрій Андрієвич, дивлячись тупо на яри й не розуміючи одушевлення доньки. — Від них тільки пожитку, як від козла мoloка“.

А вона плакала, плакала й жадно дихала цілими грудьми, наче відчувала, що їй вже не довго дихати...

Андрій Андрієвич стрясає головою наче укушений кінь, і щоб заглушити тяжкі спомини починає скоро хрестити ся...

— Помяни Господи, -- муркоче він: — усопшу рабу Твою блудницю Марію і прости їй вольная й невольная...

Погане слово знов злетіло йому з язика, але він не запримітив сього: що раз вбило ся в голову, того не тільки поученнями отця Григорія, але й цвяхом не вибеш! Макарієвна зітхає й щось шепче, втягаючи в себе повітре, сухорукий Митро про щось задумав ся...

— „...діже вість болізни, печалей і воз-диханія“... — гудить дяк, прикриваючи рукою праву щоку.

З кадила йде синьоватий димок і купається в широкому скісному проміню, що перетинає понуру, мертву пустоту церкви. І здається, що разом з димом витає в проміню душа покійної. Струйкі диму подібні до дитячих кучерів, крутяться, йдуть в гору до вікна й наче тікають від туги й смутку, що переповняє сю бідну душу.

М а с к а.

В касинї в Х. давали на добродійні ціли масковий баль, або як його називали місцеві панни, баль-парей.

Була дванайцята година в ночі. Інтелїгенти що не танцювали і були без масок — було їх пять — сидїли в читальни за великим столом і встроївши носи й бороди в газети читали, дрімали та — як висловляв ся місцевий кореспондент столичних газет, дуже ліберальний пан, — „мислили“.

З салї долїтали звуки кадрили „Вьюшки“. Попри двері стукаючи ногами і подзвонюючи начинем бігали раз-враз льокаї. А в самій читальни панував глибокій спокій.

— Тут, мабуть буде вигіднійше! обізвав ся нараз низький придушений голос, що як здавало ся виходив з печі. — Махай сюди! Сюда хлопці! Двері відчинили ся і до читальні увійшов широкий, присадкуватий мущина, прибраний в купецький костюм і в капелюсі з па-

виними перами, в масці. За ним сьлідом увійшли дві дами в масках і льокай з тацою. На тацу була пуката фляшка з лікером, три фляшки червоного й кілька склянок.

— Сюди! Тут і холоднійше буде, — сказав мущина.

— Став тацу на столі... Сідайте мамзелі! Же ву прі а ля трімонтран! А ви, панове, посуньтесь... тай годі!

Мущина заточив ся й струтив зі стола кілька журналів.

Став сюди! А ви панове читачі, посуньтесь; не ма коли тут з газетами та з політикою... Кидайте!

— Я просивби вас поводитись смокійнійше — сказав оден з інтелігентів, поглянувши на маску через окуляри. — Тут читальня, а не буфет... тут не місце пити.

— Чому не місце? Хиба стіл гойдасть ся або стеля може впасти? Дивно! Але... не ма коли балакати! Кидайте газети... Почитали трохи й буде з вас; і так вже дуже розумні, та й очі поспеете. а найважпійше — я не хочу й кінець.

Льокай поставив тацу на столі і закинувши сервету на руку станув при дверех. Дами зараз такі забрались до червоного.

— Ось се такі розумні люди, що для них газети ліпші нїж отєї напїтки, — почав мущина з павинними перами, наливаючи собі лікеру. — А на мою думку, ви, поважані панове любите газети тому, що нема за що випити. Чи так? Ха-ха!... Читають! Ну. а про що там написано? Добродію в окулярах! Про

які факти ви читаєте? Ха-ха! Ну, та кинь! Досить вже з тебе манеруватись! Ліпше випий!

Мущина з павиними перами встав і видер з рук газету добродієви в окулярах. Той побілів, потім почервонів і здивовано поглянув на ниньших інтелігентів, ті — на нього.

— Ви забуваєтесь ласкавий добродію! вибухнув він. — Ви переміняєте читальню в шинок, ви позволяєте собі на галабурди, видерасте з рук газети! Я не позволю! Ви не знаєте, з ким маєте діло, ласкавий добродію! Я директор банку Жестяков!..

— А наплювати мені на те, що ти Жестяков! А твоїй газеті ось яка честь...

Мущина підніс газету і подер її на кавальчики.

— Панове, щож се таке? — промуркотів Жестяков, обімлівши. — Се дивно, се... се навіть надприродно.

— Вони розсердилися, — сьміяв ся мущина. — Ігі, ось налякав ся! Навіть жили трясуть ся. Ось що, поважані панове! Жарт на бік, говорити з вами я не маю охоти... І тому, що я бажаю лишитись сам з тими мамзелями, і хочу собі тут приемність зробити, то прошу не перечити й вийти... Прошу, пане Белебухін, іди до свиней собачих! Чогось рило пошморщив? Кажу йди, то йди! Скоро, а нї то час на часі не стоїть, можеш в карчило обірвати!

— То єсть. якже се? — спитав скарбник сиротиньського суда Белебухін, червоніючи й здвигаючи плечима.

— Я навіть не розумію... Якийсь ароґант лїзе тут і... нараз ось які річи!

— Що се за слово ароґант? — крикнув мущина з павиними перами, розсердившись і стукнув кулаком по столі, так що на таці склянки підскочили. — До кого ти говориш? Ти думаєш, що як я в масці, то ти мені можеш різні слова говорити? Ти перче сякий, такий! Йди, коли говорю! Директор банку забирай ся по доброму поки цілий! Всі забирайтесь, аби нї одної шельми не лишилось тут! Гайда між свиней собачих!

— Побачим зараз! — сказав Жестяков, котрому з ірітації запітніли навіть окуляри. — Я вам покажу! Гей, заличте сюди дижурного!

За мінуту увійшов маленький руденький дижурний з блакїтною стяжечкою на кляпі, задиханий від танців.

— Прошу вас вийти — почав він. — Тут не місце до пята. Потрудїть ся до буфету!

— А ти звідки вирвав ся? — спитав мущина в масці. — Хиба я тебе кликав?

— Прошу не тикати, а будьте ласкаві вийти!

— Ось що мій миленький: даю тобі мінуту часу... Тому, що ти старшій і головна особа, то ось виведи сих артистів попід ручки. Моїм мамзелям не подобаєть ся, коли тут є хто чужий... Їм нїяково, а я за свої гроші бажаю, щоб вони поводитись свобідно.

— Очевидно той туман не розуміє, що він не в хлві! — крикнув Жестяков. Покликати сюди Евстрата Спіридонича!

— Евстрат Спіридонич! — залунало по касині.

— Де Евстрат Спіридонич?

Евстрат Спіридонич, старий чоловік в поліційнім мундурі, безпроводочно прибув.

— Прошу вас вийти з відси! — захрипів він, витріщуючи свої страшні очі й рухаючи фарбованими вусами.

— Алеж настрашив! — промовив мушкетер й зареготався з вдовolenня. — Ой, ой, настрашив! Ось які страхи виводяться, побий мене Бог! Вуси як у kota, очі витріщив... Ха-ха-ха!

— Прошу не резонувати! — крикнув з цілої сили Евстрат Спіридонич і задрожав. — Вийди геть! Я кажу тебе вивести!

В читальни вчинився нечуваний галас, Евстрат Спіридонич, червоний як рак, кричав тунаючи ногами. Жестяков кричав. Белебухів кричав. Кричали всі інтелігенти. але всі їх голоси приглушував низький, придушений бас чоловіка в масці. По причині загальної суматохи танці перервано й публіка рушила з салі до читальні.

Евстрат Спіридонич для поваги прикликав всіх поліційних, що були в касині, і сів писати протокол.

— Пиши пиши, — говорила маска, пхаючи йому палець під перо. — Щож тепер зі мною бідним буде? Бідна моя головонько! За що-ж ви губите мене сиротину? Ха-ха! Ну, що-ж? Готовий протокол? Всі підписали? Ну, тепер дивіться!... Раз... два... три!...

Мущина встав, випростував ся і зірвав з себе маску. Відслонивши своє п'яне лице й поглянувши по всіх, він упав на фотель любуючись зробленим ним вражінем і радісно зареготав ся. А вражінє було дійсно незвичайне. Всі інтелігенти змішані пререглянулись між собою і поблідли, деякі почали шеробатись в голову. Евстрат Спіридонич кахикнув, як чоловік, що несподівано зробив велику дурницю.

В авантурнику всі пізнали місцевого міліонера, фабриканта, дідичного почесного горожанина Пятигорова, знаного зі скандалів, добродійности, і як се нераз говорилося у місцевій часописі, — любовю до освіти.

Щож підете, чи ні? — спитав Пятигоров після мінутної мовчанки.

Інтелігенти, мовчки не сказавши ні слова, вийшли на пальцях з читальні, і Пятигоров зачинив за ними двері.

— Ти-ж, знав, що се Пятигоров! — прохрипів за мінуту Евстрат Спіридонич півголосом, трясучи за плече льокая, що заносив до читальні вино. Ти чому мовчав?

— Не казали говорити!

— Не казали говорити... Як я тебе, анатему засуджу на місяць, то будеш знати, що то: „не казали говорити“. Геть! А ви, панове, також гарні, — звернув ся він до інтелігентів. Бунт вчинили! Не могли вийти з читальні на десять мінуток! Ось тепер пийте пиво. Ой панове, панове... Не люблю, ей Богу!

Інтелігенти почали ходити по касні збентежені, згризені, свідомі своєї провини пошептуючи й наче перечуваючи щось не добре...

Їх жінки й доньки довідавшись, що Пятигоров „ображений“ і гнівається, затихли й почали розходитись до дому. Танці скінчились.

О другій годині з читальні вийшов Пятигоров; він був паний і заточував ся. Увійшовши на салю він сів коло оркестри й задрімав при музиці, опісля склонив сумненько голову й почав хропіти.

— Не грайте! — махали руками старші до музикантів. Тссс! Егор Нілич спить...

— Може прикажете провести вас до дому, Едор Нілич? — запитав Белебухін, нахилившись до уха міліонера.

Пятигоров зробив губами так, наче хотів здутн з лица муху.

— Може прикажете провести вас до дому, — повторив Белебухін: — а може сказати подати екіпажик?

— Га? Чого? Ти... чого тобі?

— Відвести до дому... Спатоньки час...

— До дому хочу... Прроведи!

Белебухін засіяв від вдоволення й почав підносити Пятигорова. До нього прискочили иньші інтелігенти і, приємно усміхаючись, піднесли дідичного почесного горожанина й осторожно повели до екіпажа.

— Алеж так запити з цілої компанії може тільки артист, талант, — говорив весело Жестяков, підсаджуючи його. — Я буквально остовпів, Егор Нілич! Ще до тепер сьмію ся... Ха-ха... А ми горячимо ся, зиходимось! Ха-ха! Вірите мені? я і в театрах так не сьміяв ст... Бездна комізму! Ціле життя буду памятати сей незабутній вечір!

Провівши Пятигорова, інтелігенти повеселійшали й заспокоїлись!

— Мені подав руку на пращанє, — промовив Жестяков, був дуже вдоволений. — Видно отже, що, нічого. не гнівається ся...

— Дай Боже! — зітхнув Євстрат Спіридонич. — Ледащо він, підлай чоловік, але — добродій!... Не можна!

Прішибєєв.

(Унтеръ Пришибеевъ.)

— Під-офіцер Прішибєєв! Ви обжаловані за те, що 3 вересня сього року обидили словами й ділом волостного поліцая Жигіна, волостного писаря Аляпова, соцького Ефімова і присяжних Іванова й Гаврилова і ще шістьох селян, при чім перших трьох ви обидили під час їх служби. Чи признаєтесь до вини?

Прішибєєв зморщений капраль з колючим лицем, випрямившись відповідає захриплим, придушеним голосом, рубаючи слово за словом наче коменду:

— Ваше високородіє, пане мировий судіє! Значить, по всім параграфам закона виходить причина давати осуд про всяку обставину у взаємности. Не я винен, а всі иньші. Ціла отся справа пішла через, царство йому небесне, мертвого трупа. Іду я, було се третього, з жінкою Анфісою поволи, благородно, і дивлюсь — стоїть на березі товпа ріжного народу людей. По якому слушному праву народ тут зібрав ся? питаю. По що? Хйба в за-

коні сказано, щоб нарід табуном ходив? Кричу: розійтись! Зачав розбивати глоту, щоб розходились до дому, приказав соцькому гнати в карок...

— Позвольте лиш, ви прецінь не волостний поліцай, не староста, — хіба се до вас належить розганяти людей?

— Не до нього! Не до нього! — чути голоси з різних кутів судової кімнати. — Жити не дає він, ваше високородіє! Пятнайцять літ від нього терпимо! Як вернув ся з війська, так від сього часу, хоч з села тікай. Всіх замучив!

— Справді так, ваше високородіє! — каже свідок староста. — Цілою громадою на нього скаржимо ся. Жити з ним неможливо! Чи з образами ходимо, чи весіле, чи скажім, випадок де який трафить ся, всюди він кричить, галасує, все порядок заводить. Хлопців за уха торгає, за жінками підглядає, аби що не зайшло, зовсім наче свекор який... Якосьто по хатах ходив, наказував, аби пісень не співали і щоб світла не світили. Закона, каже, такого нема, аби пісень співати.

— Почекайте, ви ще встигнете зложити своє зізнане, — каже мировий; — а тепер нехай Прішібеев говорять далі. Говоріть, Прішібеев!

— Слухаю! — хрипить капраль. — Ви, ваше високородіє, були ласкаві говорити, що се не до мене належить розганяти людей... Добре... А як що непорядок? Хіба можна допустити, щоб люде дива вирабляли? Де се в законі ваписано, щоб народови волю давати? Я не можу дозволити. Як що я не буду їх розганяти й пильнувати, то хтож буде? Ніхто

не знає правдивого ладу, в цілім селі тільки я оден, можна сказати, ваше високородіє, знаю, як поводитись з людьми простого стану, і, ваше високородіє, я можу все розуміти. Я не мужик, я підофіцер, вислужений каптенармус*), в Варшаві служив, в штабі, а опісля, будьте ласкаві довідатись, коли вийшов з війська був в огневій сторожі, а опісля задля слабости хвороби виступив з огневої сторожі й два роки служив за швайцара в влясичній мужеській прогімназії... Усі порядки знаю. А мужик — простий чоловік, він нічого не розуміє і має мене слухати, бо ж для його же добра. Возьмім хочби сю справу на приклад... Розганяю я людей, а на березі на пісочку утоплений труп мертвого чоловіка. З якої підстави питаю, він тут лежить? Хиба се порядок? Від чого волостний поліцай? Чому, ти, кажу, поліцаю, не даєш знати властям? Може, сей утоплений небіщик сам утонув, а може тут справа Сибірею пахне. Може тут кримінальне убійство.. А поліцай Жігін ніякої уваги тільки папіроску курить. „Що се, каже, у вас за правитель такий? Відки він у вас, каже, такий взяв ся? Хиба ми без нього, каже, не знаємо нашого поведеня?“ Значить, кажу, ти не знаєш сякий-такий дурню, коли тут стоїш і без уваги. „Я, каже, ще вчора дав знати становому приставу? По якому параграфу звода законів? Хиба в таких справах, коли утоплені, або повішені, і иньші тому подібні — хиба в таких справах становий що може? Тут, кажу, справа карна, цивільна... Тут, кажу, чим боршій посилати штафету пану сьлідчому й судіям.

*) підофіцер від господарства компанії.

І що поперед усього ти мавби списати протокол і післати пану мировому судії. А він, поліцай лиш слухав й сьмієть ся. І мужики також. Веї сьміялись, ваше високородіє. Під присягою можу зізнати. І сей сьміяв ся, і ось той, і Жігін сьміяв ся. Чому ви, кажу, зуби сушите? А поліцай і каже: „До мирового судії, каже, такі справи не належать“. Від сих от слів на мене горячка ударила. Поліцаю, ти-ж говорив се? — звертаєть ся капраль до Жігіна.

— Говорив.

— Веї чули, як ти се при веім простім народї: „До мирового судії такі справи не належать“. Веї чули, як се ти... На мене, ваше високородіє, горячка вдарила, я навіть злякав ся. Повтори, кажу, повтори, сякий-такій, що ти сказав! Він знов ті самі слова... Я до нього. Якже, кажу, ти можеш так обясняти про пана мирового судію? Ти поліцейний урядник, та протїв властї? Га? Та ти, кажу, знаєш, що пан мировий судія, коли схоче, може тебе за такі твої слова до губерніяльного жандармського заряду з причини твого підозрілого поведеня? Чи ти знаєш, кажу, куди тебе за такі політичні слова може загнати пан мировий судія? А старшина каже: Мировий, каже, поза свій обсяг дальше нічого означити не може. Тільки дрібні справи до нього належать“. Так і сказав, веї чули... Якже ти, кажу, сьмієш власть нищити? Ну, кажу, зі мною жартів не жартуй, а то зле буде. Бувало, в Варшаві, або коли служив за швайцара в мужеській клясичній про-тімназії, то як лиш зачую які невідповідні слова, так заглядаю на улицю, чи не видно жан-дарма; ходи, кажу, сюди, кавалеру, — і все

йому мельдую. А тут на селі кому скажеш?... Злість мене взяла. Досадно стало, що нинішні люди забувають ся в самоволі й непослуху, я замахнув ся і... розумієть ся, не то щоб сильно, а так, правильно, легонько, аби він не сьмів про ваше високородіє такі слова говорити... За старшиною обстав поліцай. Я, отже й поліцай... І пішло... Розлостив ся я, ваше високородіє, ну, та й не можна так, щоб не побити. Коли дурного чоловіка не вибеш, то твій гріх. Особливо, як що за справу... коли непорядок...

— Почекайте! За непорядком є кому сьлідити. На те є поліцай, староста, соцький...

— Поліцай всього не годен доглянути, та й поліцай не розуміє сього, що я розумію...

— Алеж зрозумійте, що се не до вас належить!

— Що? Як не до мене? Давно... Люде чорт зна', що роблять, а тут, не до мене належить! Щож я буду хвалити їх чи як? Вони скаржать ся вам, що я забороняю пісень сьпівати... Та що гарного у тих піснях? Замість того, щоб до якої роботи взяти ся, вони піснї... А ще взяли собі моду ври сьвітлі сидіти. Спати йти треба, а в них розмови й сьміхи. У мене се записано!

— Що у вас записано?

— А хто при сьвітлі сидить.

Прішібеев витягає з кишені затовщений папірець, закладає окуляри й читає:

— Селяни, що при сьвітлі сидять: Іван Прохоров, Савва Мікіфоров, Потро Петров. Салдатка Шустрова вдова живе в розпустнім беззаконію з Семеном Кісловим. Ігнат Сверчок

займає ся ворожбицтвом, і жінка його Мавра є відьма, ходить по ночі доїти чужі корови.

— Досить! — каже судія й зачинає переслухувати свідків.

Капраль Прішібеев підносить окуляри на чоло й зі здивованем дивить ся на мирового, котрий очевидно не за ним. Його витріщені очі блищать ся, ніс стає яскраво-червоний. Споглядає він на мирового, на свідків і ніяк не може зрозуміти, чому се мировий такий роздратований, і чому з усіх кутків салі чути то наріканя, то здержуваний сміх. Не зрозумілий для нього й засуд: на місяць арешту!

— За що! — каже він розкладаючи в здивованю руками. — По якому закону?

І йому ясно, що світ змінив ся і що жити на світі вже ніяк не можливо. Темні, понурі гадки опановують його. Але вийшовши з салі й побачивши мужиків, що стоять гуртом і про щось говорять, він по привичці, котрої вже опанувати не може виправившись кладе руки по собі і кричить захриплим, злим голосом:

— Люде, розходитись! Не пхатись! До дому!

Твір штуки.

Тримаючи під пахою щось завинчене в 223-й номер „Біржових Відомостей“, Саша Смірнов, єдиний син у матери, зробив квасну міну й увійшов в кабінет доктора Кошелькова.

— А, дорогий мій! — стрів його доктор. — Ну, як ми себе почуваєм? Що гарного скажете?

Саша заморгав очима, приложив руку до серця й сказав зворушенням голосом:

— Кланялась вам, Іван Николаєвич, мама, й казала вам подякувати... Я єдиний син у матери і ви уратували мені жите... Вилічили від небезпечної хвороби, і... ми обоє не знаєм, як вам дякувати.

— Лишіть! — перебив доктор, розкисаючи від подяки. — Я пробив лише се, що зробивби кождий иньший на моім місци...

— Я єдиний син у своєї матери... Ми бідні люде і, розумієть ся, не можем вам заплатити за ваш труд і... і нам дуже прикро, докторе, хоч, зрештою, мама і я... єдиний син у матери, доконче просим вас прийняти на знак

вдячності... отсю річ, щѡ... Річ дуже дорога, з старинної бронзи... рідкий твір штуки.

— Безпотрібно! — скривив ся доктор. — Ну, і на що се?

— Ні, вже ви, будьте ласкаві, не вимовляйтесь, — муркотів Саша, розвиваючи пакунок. — Ви образите відмовою і мене і маму... Річ дуже гарна... з старинної бронзи... Дісталась вона нам від небіщика татка і ми ховали її, як дорогу пам'ятку... Мій татко скуповував старинну бронзу й продавав аматорам... Тепер мама і я тим не займаємо ся...

Саша розвинув річ, і з повагою поставив її на стіл. Се був невисокий канделябр з старої бронзи, артистичної роботи. Представляв він групу: на постументі стояли дві жіночі фігури в костюмах Еви і в позах, на описане котрих у мене не стає ані смілости, ані відповідного темпераменту. Фігури кокетно усміхали ся і взагалі виглядали так, що, здається, коли-б не стримував їх обов'язок піддержувати свічник, вони зіскочилиби з постументу і вчинили-б в хаті таку авантуру, про яку, читателю, навіть і думати не випадає.

Поглянувши на подарунок, доктор поволи почіхав ся за вухом, кахикнув і нерішучо висякав ся.

— Справді, річ дійсно гарна, — промуркотів він, — але... якби то сказати, не тее... занадто нелітературна... Се вже не декольте, а чорт зна що...

— Се-б то як?

— Не лише Сухоровский*), але навіть і сам змії не міг би придумати нічого гіршого...

*) Натяк на образ сього маляра: „Нана“.

Адже поставити на столі таку фантасмагорію, значить цілу кімнату запоганити!

— Як ви дивно, докторе, дивитесь на штуку! — образився Саша. — Таж се артистична річ, ви погляньте! Кілько краси і елегантції, що душу наповняє побожне чуте і до горла тиснуть ся слези! Коли видиш таку красу, то забуваєш все земне... Ви погляньте, кілька руху, як багато повітря, експресії!

— Все то я дуже добре розумію, мій дорогий, — перебив доктор, — але-ж я маю родину, у мене тут дітиска бігають, дами бувають...

— Розумієть ся, коди дивитись з погляду мас... — сказав Саша, — то, розумієть ся, ся високо артистична річ представляєть ся в иньшій світлі... Але, докторе, будьте виспі від нас, тим більше, що відмовою ви сильно зажурите і мене і маму... Я єдиний син у матери... Ви уратували мені жите... Ми віддаєм вам найдорожшу для нас річ, і... і я жалую тільки що нема пари до сього канделябра.

— Спасибі, голубчину, я дуже вдячний... Кланяйтесь мамі, але, бігме, осудіть самі, у мене тут дітиска бігають, дами бувають... Ну, вкінці, нехай зістане! Вам не витолкуєш.

— І не треба толкувати! — утішився Саша. — Сей канделябр ви поставте он тут коло вази. Яка шкода, що нема пари! Така шкода! Ну, докторе бувайте здорові!

Коли Саша вийшов, доктор довго дивився на канделябр, чіхався поза уха й роздумував.

— Прегарна річ, нема що говорити, — думав він, — і кидати її жаль... Лишити її у себе неможливо... Гм... От клопіт! Кому би її подарувати або пожертвувати?

Після довгого роздумування він згадав про свого доброго приятеля, адвоката Ухова, котрому був винен за веденє справи.

— От знаменито, — рішив доктор. — Йому, як приятелеви, нїяково брати від мене гроші, і буде дуже відповідно, коли я йому дам в дарунку річ... Відзезу йому отсе чортівне! До того ще він нежонатий і легкодух...

Не відкладаючи справи на потім, доктор зібрав ся, взяв канделябр і поїхав до Ухова.

— Здоров був, приятелю! — сказав він, заставши адвоката дома. — Я до тебе... Прийшов подякувати, братику, за твою працю... Грошей не хочеш брати, так возьми хоч сю штучку... От, братику мій... Штучка — розкіш!

Увидівши штучку, адвокат незвичайно зрадів.

— От тобі штука! — зареготавсь він. — Ах, чорт їх бери, он придумали чорти таку історію: Чудово! Прегарно! Деж ти дістав таку цяцю?

Виливши свою втіху, адвокат трівожно поглянув на двері і сказав:

— Тільки ти, братчиту, забери свій подарунок. Я не візьму...

— Чому-ж? — настрашив ся доктор.

— А тому... У мене буває тут мати, клієнти... Тай перед службою сором...

— Ну, ну, ну... Не думай відмовити! — замахав руками доквор. — То свиньство з твого боку! Річ артистична... скільки руху... експресії... І балакати не хочу! Образиш мене!

Ще кріпше замахавши руками, доктор вискочив з помешканя Ухова, рад, що потрапив позбути ся подарунку і поїхав до дому. По його відході адвокат оглянув канделябр,

порухав зі всіх боків пальцями і подібно як доктор довго ломав собі голову над питанням: що зробити з подарунком?

— Річ прегарна, — думав він, і кинути жаль, і тримати у себе не випадає... Ще найліпше то подарувати кому... Оя що, піднесу я сей канделябр нині вечер комікови Шашкину. Каналія любить подібні штуки та ще до того у нього нині бенефіс...

Сказав, зробив. Вечером, старанно завинений канделябр піднесено комікови Шашкину. Цілий вечер гардеробу коміка брали приступом мужчини, що приходили оглядати подарунок; цілий час в гардеробі було чути гамір і сьміх, подібний до кінського іржання. Коли котра з акторок підходила до дверей і питала: „чи можна увійти?“, то зараз чути було хрипливий голос коміка:

— Ні, ні, матусю! Я не одягнений! — По представленю комік здвигав плечима, розкладав руками й говорив:

— Ну, куди-ж я діну сю погань? Я-ж у приватнім домі мешкаю. У мене бувають акторки! Се не фотографія. до шуфляди не сховаєш!

— А ви, паноньку, продайте, — порадив фризнер, роздягаючи коміка. — Тут на передмістю жие стара, що скуповує старяну бронзу. Поїдьте і спитайте про Смірнову. Її кожний знає.

Комік послухав. За два дні доктор Кощельков сидів у себе в кабіндті і, приложивши палець до чола, думав про жовчні кваси. Нараз вітворили ся двері і в кабінет влетів Саша Смірнов. Він усьміхав ся і ціла його фігура

дихала щастем. В руках він тримав щось за-
винене в газету.

— Докторе! — зачав він, задихуючись.
— Представте собі мою радість! На ваше ща-
сте, нам удаło ся придбати пару до вашого
канделябра! Мама щаслива... Я єдиний син у
матері... Ви уратували мені жите...

І Саша, дріжачи від чутя вдячності, по-
ставив перед доктором канделябр. Доктор роз-
зявив рот, хотів щось сказати, але не сказав
нічого: йому відняло язик.

З дневника заступника бухгалтера.

(Изъ дневника помощника бухгалтера.)

1863 р. 11 мая. Наш шісьдесятьлітний бухгалтер Глоткін пив молоко з коняком на кашель і з тої причини попав в *delirium tremens*. Лікарі зі звичайною у них певністю себе утримують, що завтра умре. Нарешті я таки буду бухгалтером! Се місце вже давно мені обіцяне.

Секретар Клещов буде мати судове слідство за побите когось із сторін, що назвав був його бюрократом. Се очевидно, рішено.

Заживав декок на жолудковий катар.

1865 р. 3. серпня. Бухгалтер Глоткін знов заслаб на груди. Зачав кашляти і пє молоко з коняком. Як що він умре, то місце лишить ся мені. Живлю надію, але слабу, бо *delirium tremens* не все смертельне!

Клещов видер від вірменина вексель і подер. Можливо, справа дійде до суду.

Одна бабуся (Гурієвна) вчора говорила, що у мене не жолудковий катар, а скритий геморої. Се дуже можливо!

1867 р. 30. червня. Пишуть, що в Арабії холера. Можливо, що прийде й до Росії і тоді опорожнить ся багато місць. Може бути, що старий Глоткін умре і я дістану місце бухгалтера. І жие чоловік! Я думаю, що жити так довго, то навіть не похвально.

Щоби то зажити на катар? Чи не взяти би цитварового насіння?

1870 р. 2. січня. На подвір'ю у Глоткіна цілу ніч вив пес. Моя кухарка Пелагея, каже, що се певний знак, і ми до другої години вночі говорили про се, як я зіставши бухгалтером справляю собі шопове футро і шляфрок. І ще й оженю ся. Розумієть ся не з дівчиною, бо се невідповідне до моїх літ, а з вдовицею.

Вчора вивели Клещова з клібу за те, що він розповідав на голос соромицьку анекдоту і висьмівав ся з патріотизму члена торговельної депутації Понюхова. Сей, як зачуваю, подає до суду.

Хочу піти зі своїм катаром до доктора Боткіна. Кажуть, що він добре лічить...

1878 р. 4. червня. Пишуть, що у Ветлянці чума. Люде так і валять ся, пишуть. Глоткін не з тої нагоди перчену. Як що прийде чума, то вже напевно я буду бухгалтером.

1883. 4. червня. Глоткін умирає. Я був у нього і з плачем просив пробачення за те, що чекав нетерпеливого його смерті. Він зі сльозами пробачив великодушно і порадив мені пити на катар жолудеву каву.

А Клещов знов мало що не опинив ся під судом: заставив у жиди випожичений фор-

теп'ян. І неуважаючи на те все має вже Станіслава*) і рангу колежського асесора.***) Дивно, що діє ся на с'ім сьвітї.

2 золотники имбіру, 1¹/₂ зол. калчану, 1 зол. острої горілки, 5 зол. „семибратної крові“; все змішавши наляти літром горілки й заживати наче на катар по чарці.

Того самого року. 7 червня. Вчора ховали Глоткіна. На жаль! Не в пожиток менї смерть сього старого. Снить ся менї по ночах в білій плахті й киває пальцем. І, о горе, горе менї проклятому: не я бухгалтер, а Чаліков. Місце се дістав не я. а молодий чоловік, що мав протекцію тітки генералової. Пропали всі мої надії!

1886 р. 10. червня. Чалікова жінка утікла. Тужить він бідний. Можливо, що з горя руки на себе наложить. Як що наложить, то я — бухгалтером. Про се вже говорять. Значить надія ще не страчена, можна жити, та й до шопового футра вже недалеко. А що догичить женячки, то я не від того. Чому-б не оженитись, коли трафить ся добра нагода, тільки треба з кимось порадити ся; се важний крок. Клещов заміняв кальоші з тайним совітником Лірмансом. Скандаль! Швайцар порадив на катар уживати сальмяку. Спробую.

*) ордер. **) по нашому VIII ранга.

В і с т.

(Винть.)

Одної поганої осійної ночі Андрій Степанович Пересолін їхав з театру. Їхав він і роздумував про ту користь, яку приносили би театри, коли-б в них грали річи морального змісту. Ідучи попри дирекцію, він поклянувся думати про користь і став дивитись на вікна дому, де він, говорячи язиком поетів і корабельників, правив кермою. Два вікна, що виходили з дижурної кімнати були ясно освітлені.

— Не вже вони доси зі справозданем порають ся? — подумав Пересолін. — Чотирох їх там дурнів, і доси ще не скінчили! Ще на біду люде подумують, що я їм і в ночі не даю спокою... Піду і піджену їх... Стань-но, Гурій!

Пересолін висів з екіпажа і пішов до дирекції. Фронтіві двері були замкнені, а задний вхід, що мав тільки одну зіпсовану засувку, стояв отвором. Пересолін скористав з сього і за яку мінуту стояв уже перед дверми ди-

журної кімнати. Двері були трохи відчинені і Пересолін, заглянувши в них, побачив щось незвичайне. За столом, закиданим великими рахунковими блякетами, при світлі двох ламп, сиділо чотирох урядників і грали в карти. Скуплені, нерухомі, з лицами закрашеними на зелено від абажурів, вони нагадували казочних іномів, або, чого не дай Боже, фалшивників монет. Ще більше таємничости додавала їм їх гра. Судячи по їх манерах і картяних термінах, які вони зрідка викрикували, то був віст; судячи знов по всім тім, що учув Пересолін, сесю гру не можна назвати ані вістом, ані навіть грою в карти. То було щось нечуване, дивне й таємниче. В урядниках Пересолін пізнав Серафима Звіздулін, Степана Кулакевича, Єремію Недоехова і Івана Пісуліна.

— По якому-ж ти заграваєш, чорте голендерський? — розсердився Звіздулін, дивлячись роз'ярено на свого партнера *vis-à-vis*. — Хиба так можна загривати? У мене в руках був Дорофеев з другим, Шепельов з жінкою та Степко Єрлаков, а ти загриваєш Кофейкіним! От ми не возьмем двох! От ти би, капустяна голову, Поганкіним загривав!

— Ну, і щож би тоді вийшло? — закукурічився партнер. — Я заграв би Поганкіним, а у Івана Андреїча в руках Пересолін.

„Мое назвиско до чогось приплели! — здвигнув плечима Пересолін. — Не розумію!“

Пісулін заграв на ново і урядники грали далше.

— Державний банк...

— Два — скарбова дирекция...

— Без атута...

— Ти без атута? Гм... Губернія — два... Як пропадати, так пропадати, лихо бери! Того разу на народній просьвіті не зробив одної, тепер на губернії провалюсь. Начхать!

— Малий плем на народній просьвіті!

„Не розумію!“ — прошептав Пересолін.

— Загріваю совітника... Кидай, Івасю, якого небудь з девятої або десятої ранги.

— На що нам з девятої! Ми і Пересолінним забемо...

— А ми твого Пересоліна по зубах... по зубах... У нас Рибніков єсть... Не зробите трех! Давайте сюди Пересолиху! На що маєте ховати її, каналію, в рукаві?

„Мою жінку зачіпили... — подумав Пересолін. — Не розумію!“

І не бажаючи довше зіставатись в несьвідомості, Пересолін відчинив двері і увійшов в дижурну. Коли би перед урядниками з'явився сам чорт з рогами і з хвостом, то він не здивував би і не налякав би їх так, як здивував і налякав їх начальник. Най би з'явився перед ними ексекUTOR, що помер торік, і нехай би промовив до них гробовим голосом: „ідіть за мною аггели в місто, уготоване каналіям“ і нехай би він дихнув на них холодом могили, вони не поблідли би так, як поблідли, пізнавши Пересоліна. Недоехову зі страху пустилась навіть кров з носа, а у Кулакевича забубніло в правім усї і сама з себе розв'язала ся краватка. Урядники покидали карти, поволи повставали і, переглянувшись, вліпили очі в підлогу. Мінуту панувала в дижурній тишина...

— Гарно ви переписуєте справоздане! — зачав Пересолін. — Тепер розумію, чому ви так любите зі справозданем поратись... Що ви тепер робили?

— Ми тільки на хвильку, ваше превосходительство... — прошептав Звіздулін. — Фотографії оглядали... відпочивали...

Пересолін підійшов до стола і поволи здвигнув плечима. На столі лежали не карти, а фотографії звичайного формату, зняті з картону і наліплені на карти до гри. Фотографій було багато. Переглядаючи їх, Пересолін вздрів себе, свою жінку, багато своїх підвласних, знайомих.

— Що за дурниця! Якже ви се граєте?

— Се не ми, ваше превосходительство, видумали... Борони Боже! Се ми лиш приклад взяли...

— Об'ясни-но, Звіздулін! Як ви грали? Я все видів і чув, як ви мене Рибніковим били... Ну, чого мнеш ся? Я-ж тебе не їм? Говори!

Звіздулін довго уймав ся і бояв ся. Навінець, коли Пересолін зачав сердитись, фукати й червоніти з нетерплячки, він послухав. Зібравши і перемішавши фотографії, він розложив їх на столі і зачав об'ясняти:

— Кождий портрет, ваше превосходительство, так як і кожда карта, зміст свій має... значіне. Як в талії, так і тут 52 карти і чотири масти. Урядники скарбової дирекції — кери, губернія — трефи, міністерство просвіти — каро, а піками буде державний банк... Отже... Гофрати у нас аси, совітники — королі, жінки осіб IV-ої і V-ої ранги — дами,

особи VI-ої рангі — валети, VII-ої рангі — десятки, і так далі. Я, наприклад, — от моя фотографія, — трійка, бо як я, будши XII-ої рангі...

— Он як... Я, значить, ас?

— Трефовий, а її превосходительство дама...

— Гм... Се оригінально... А-ну, давайте, заграймо! Подивлюсь...

Пересолін зняв пальто і невірною усміхаючись, сів за стіл. Урядники сіли на його приказ і гра зачала ся.

Сторож Назар, що прийшов о сімій годині рано замітати дижурну, остовпів. Образ, який він побачив увійшовши зі щіткою, зробив на нього таке сильне вражінє, що він пам'ятає його тепер, навіть тоді, коли п'яний лежить без пам'яті... Пересолін блідий, сплячий і незачесаний стояв перед Недоеховим і тримаючи його за тузик, говорив:

— Зрозумій же, що ти не міг загривати Шепельовим, коли знав, що у мене в руках я і ще трох. У Звіздуліна Рябніков з жінкою, три учителі гімназії, тай моя жінка, у Недоехова банковці і трох малих з губернії... Ти повинен був Кришкіним загривати! Ти не зважай на те, що вони скарбовою дирекцією загрівають! Вони собі з хитра!

— Я, ваше—ство, заграв IX-ою рангою, тому, думав, що у них гофрат...

— Ах, голубчику, таж так не можна думати! Се не гра! Так грають лише шевці. Ти комбінуй! Коли Кулакевич заграв VII-ою рангою з губернії, ти повинен був видати Івана Івановича Гренляндского, тому, що знав,

що у нього Наталія Дмитрівна і ще з двома з Юриєм Юрієвичем... Ти все поспеував! Я тобі зараз докажу! Сідайте, панове, ще оден робер переграєм!

І, відправивши здивованого Назара, урядники сіли й грали далі.

П л у т а н и н а.

(Канитель.)

В крилосї стоїть дяк Отлукавін і тримає межн витягненими, товстими пальцями обгризене гусяче перо. Мале його чоло зіbrane в зморщкн, на носї мінняють ся плями всіх барв від рожевої до темно-синьої. Перед ним на рудій оправі цвітньої тріоди лежать дві картки. На одній з них написано о „здравії“, на другій „за упокой“ і під обома заголовками по рядку імен. Коло крилоса стоїть маленька бабуса з зажуреним лицем і з торбною на плечах. Вона задумалась.

— Дальше кого? — питає дяк, лїниво чїхаючиcь за вухом. — Скорше, некого, думай, а то я не маю коли. Зараз зачну часи читати...

— Зараз, батечку... Ну, пиши... О здравії рабов божїїх: Андрея і Дарїї со чади... Митрія, знов Андрея, Антипа, Марїї...

-- Чекай, не так скоро... Не за заяцем гониш ся, встигнеш...

— Написав Марію? Ну, теперечка Кирила, Гордія, младенца новопреставленого Герасима, Пантелея... Записав усопшого Пантелєя?

— Чекай-но... Пантелей вмер?

— Вмер,.. — зітхає бабуся.

— Так якже ти кажеш записувати о здоровії? — сердить ся дядь, перемазуючи Пантелея і переносючи його на другу картку. — От ще таке... Ти говори виразно, а не плутай. Кого ще за упокой?

— За упокой? Зараз... почекай... Ну, пиши... Івана, Авдотію, ще Дарію, Юрія... Запиши... воїна Захара... Як пішов на службу четвертого року, так під тої пори й не чути...

— Значить, він вмер?

— А хто його знає! Може вмер, а може й живий... Ти пиши...

— Куди-ж я його запишу? Коли, возьмим, вмер, то за упокой, коли живий, то о здоровії... Порозумій тут вас!

— Гм... Ти, рідненький, запиши його на обі картки, а там буде видно... Та йому однако, як його не записуй: нестаток... пропащий... Записав? Теперечка за упокой Марка, Левонтія, Аріну... ну і Кузьму з Анною... болящую Федосію...

— То болящу Федосію за упокой? Тю!

— То се мене за упокой? Здурів чи що?

— Тьфу! Ти заплутала мене! Коли ще не вмерла, то й говори, що не вмерла, а нема що в за упокой лізти! Плутаєш тут! І тепер маєш Федосію касувати і на п'ятому місці писати... Всеї папір посмарував! Ну, слухай, я тобі прочитаю... О здоровії Андрея, Дарії сочадя, паки Андрея, Антипія, Марії, Кирила, новопреставленого младенца Гер... Чекай-но,

якже, сюди отсей Герасім дістав ся? Новопреставлений і раптом — о здорові! Ні, ти мене, небого, Бог з тобою, зовсім заплутала!

Дяк крутить головою, перемазує Герасіма й переносить його в заупокійний відділ...

— Слухай! О здорові Марії, Кирила, воїна Захарія... Кого ще?

— Авдотію записав?

— Авдотію? Гм... Авдотію... Евдокію... — переглядає дяк обі картки. — Пам'ятаю, записував її, а тепер, біда її знає... не годен найти... От вона! За упокой записана!

— Авдотію за упокой? — дивується бабуса. — Ще року нема як замуж вийшла, а ти вже смерть на неї накликаєш!... Сам ти, небоже, плутаєш, а на мене сердишся. Ти з молитвою пиши, а як будеш мати в серцю злість, то чортові радість... Се тебе чорт короводить та плутає.

— Чекай, не перешкаджай!

Дяк хмурить ся і, подумавши, поволи перемазує на заупокійній картці Авдотію. Перо на букві „д“ скрипить і робить великого жида. Дяк заклопотаний чіхає голову.

— Авдотію, значить, геть звідси... — муркоче він зажурений. — Коли її туди, то буде о здорові, коли-ж сюди, то за упокой... Зовсім заплутала баба! І ще той воїн Захарія застряг сюди... Біда його принесла... Нічого не розумію! Треба наново...

Дяк іде до шафки і дістає відти пів чверти чистого паперу.

— Викинь Захарію, коли так... — говорить бабуса. — Бог з ним, викинь...

— Мовчи...

Дяк мачає поволи перо і переписує імена з обох карток на новий папірець.

— Я їх всіх гуртом запишу, — каже він, — а ти занеси до отця диякона... Нехай диякон порозуміє, хто тут живий, хто небіщик: він в семінарії учив ся, а я тих-то річей... хоч убий, нічого не розумію.

Бабуся бере картку, дає дякови старо-світських півтори копійки й дрібоче у вівтар.

Сьлідчий судья.

(Слѣдователь).

Повітовий лікар і сьлідчий судья їхали одного гарного весняного дня в полудне на обдукцію. Судья, трицятипятилітній мущина дивив ся задуманий на коней і говорив :

— В природі є дуже багато загадкового й темного, але й в щоденнім життю, докторе, часто натрапляємо на такі явища, які рѣшучо не піддають ся обясненню. Так, я знаю кілька загадкових, дивних смертей, яких причину схотять пояснити тільки спіритисти й містики а чоловік зі сьвіжою головою в здивованню розведе руками та й тільки. На приклад, я знаю одну дуже інтелігентну паню, що назначила собі наперед смерть і умерла без ніякої видуманої причини як раз в назначений нею день. Сказала, що тоді й тоді уме, і умерла.

— Нема наслідків без причини, — сказав доктор. — Є смерть, отже є й причина. А що до пророченя, то тут нема нічого дивного. Всі наші дами й баби мають дар пророкуваня й предчутя.

— Так, так, але ся моя пані, докторе, цілком якась особливша. В її пророченю й смерти не було нічого ані бабського ані дамського. Молода жінка, здорова, розумна без ніяких пересудів. Вона мала такі розумні, ясні, честні очі, лице вітверте, розумне, з легким чисто російським усмішком в погляді й на устах. Дамське чи бабське, як ви кажете було в ній тільки одно — краса. Гнучка, граціозна, як ось тота береза, волосе пречудне! Щоб вона не була для вас незрозумілою, додам ще те. що се була людина повна горазливої веселости, безжурности й сеї розумної, доброї легкодушности, яка буває тільки у інтелігентних, простодушних, веселих людей. Чи можлива тут бєсїда про містицизм, спиритизм, дар передчуття або про щось подібне? Із всього того вона сьміяла ся.

Докторська бричка задержалась коло керниці. Судья й лікар напили ся води, стали витягати ся й чекати поки візник не напоїть коней.

— Отже від чого вмерла тота пані? — спитав лікар, коли бричка знов покотила ся по дорозі.

— Умерла вона дивно. Одного гарного дня входить до неї її чоловік і каже що не зле булоб продати під весну старий повіз, а на його місце купити щось новійше й менше, і що незашкодилоб перемінити лїву підручну, а Бобчинського (її чоловік мав коня з таким іменем) запрягати в середину.

Жінка вислухала й каже:

— Роби як знаєш, мені тепер все одно. До літа я буду вже на цвинтарі.

Чоловік, розумієть ся здвигає плечима й усміхаєть ся.

— Я зовсім не жартую — каже вона. — Заявляю тобі серіозно, що я незадовго умру.

— Себто як незадовго?

— Зараз скоро тільки дитина прийде на на світ. Родить ся дитина і я вму.

Сим словам чоловік не приписував ніякого значіння. Він не вірить в ніякі передчуття, а до того ще й знає, що жінки в таких разях люблять капризувати й в загальї віддаватись по-нурим гадкам. Минув день, і жінка знов йому про се, що умре зараз же після народин дитини і дальше що дня все про теж, а він сьміяв ся й називав її бабою, ворожкою істеричкою. Близька смерть стала ся *idée fixe* жінки. Коли чоловік не слухав, то вона йшла до кухні й говорила там про свою смерть з нянькою й кухаркою:

— Не багато ще лишило ся мені жити, няню, скоро лиш народить ся дитина, я зараз так умру. Не хотілось би мені умирати так вчасно, та вже така моя доля.

Нянька й кухарка, розумієть ся, в плач. Прийде, бувало, до неї попада, або поміщиця, а вона відведе її в кут і тут жалуватись — все про те саме, про близьку смерть. Вона говорила серіозно з неприємним усміхом, навіть зі злосним лицем не допускаючи опозиції. Вона була елегантка, держалась моди, але тепер перед близькою смертю покинула все й почала нехарно одягатась; вже не читала, не сьміяла ся, не мріяла голосно... До того ще й поїхала з тіткою на цвинтар і вподобала собі там місце на гріб, а п'ять день перед народинами написала тестамент. І не забувайте, що все те

робило ся в повнім здоровлю, без найменчих позначів хвороби або якої небув небезпечности. Народини — річ небезпечна, часом смертельна, але у тої про яку я вам говорю, все було добре і не було рішучо чого боятись. Чоловікови в кінци ціла тота історія наскучила. Якось раз за обідом він розлостив ся й спитав:

— Слухай Наташа, коли вже буде раз кінець тим дурницям?

— Се не дурниці. Я говорю на правду.

— Дурне! Яби тобі радив перестати дурити, щоб опісля самій не було соромно.

І ось настав день народин. Чоловік привіз з міста найліпшу акушерку. Народини були перший раз, але минули як найліпше. Коли все скінчило ся, жінка забажала подивитись на дитину. Поглянула й сказала:

— Ну, а тепер можна й умерти.

Попращала ся, замкнула очі і за пів години віддала Богу душу. До останної мінуты вона була притомна. І коли її замість води подали молока, то вона тихо шепнула:

— Чому ви даєте мені молока замість води?

Ось яка історія. Як заповіла, так і вмерла. Судья помовчав трохи, зітхнув і сказав:

— Ось і витолкуйте від чого вона умерла? Запевняю вас словом честі, що се не видумане, а факт.

Доктор роздумуючи поглянув на небо.

— Треба булоб зробити обдукцію, — сказав він.

— На що?

— А на те, щоб знати причину смерті. Адже не зі свого пророкуваня вона вмерла. По всякій імовірности отруїла ся.

Судья обернув скоро лице до доктора й прижмуривши оча спитав.

— З чогож ви виводите, що вона отруїла ся?

— Я не виводжу, а догадуюсь. Чи вона жила добре з своїм чоловіком?

— Гм... не зовсім. Непорозуміння почали ся скоро після весіля. Такий був нещасливий збіг обставин. Небіжка якось раз застала чоловіка з одною панею... Зрештою вона скоро вибачила йому.

— А що було скорше, зрада чоловіка, чи поява ідеї про смерть?

Судья подивив ся пильно на доктора, якби бажавши відгадати, чому він ставить таке питанє.

— Позвольте, — відповів він не зараз. — Позвольте, най я собі пригадаю. Судья здоймив капелюх і потер чоло. Так, так... вона почала говорити про смерть власне в скорі після того випадку. Так. так.

— Ось і бачите... Найімовірнійше вона таки тоді постановяла отруїтись, але що мабуть не хотіла разом з собою убивати й дитину, тому відложила самовбійство аж до народня.

— Ледви, ледви... Се неможливе. Вона-ж таки вараз пробачила.

— Пробачила скоро, то значить, задумувала щось недобре. Молоді жінки не скоро пробачують.

Сьлідчий судья усміхнув ся на силу, і щоб закрити своє занадто сильне зворушенє, почав закурювати папіроса.

— Ледви, ледви... говорив він далі. — Мені навіть до голови не приходила гадка про

таку можливість... Та ще й до того він не так вже дуже завинив, як воно здається... Він зрадив якось дивно, не хотючи: прийшов до дому в ночі на підпитку, хотілось йому когось пригорнути, а тут, чорт би взяв, на зустріч підходить пані, що була приїхала на три дні в гості, баба пуста, дурна й негарна. Сього не можна навіть називати зрадою. Жінка й сама була такої гадки і скоро.. пробачила; опісля про се й бесіди не було...

— Люди без причини не вмирають, — сказав доктор.

— Се так, розуміється, але все таки... я не можу припустити, щоб вона отруїла ся. Але дивно, як то так, що мені до сеї пори й до голови не приходила можливість такої смерті! І ніхто про се не думав! Всі були здивовані, що її пророкування сповнило ся, і гадка про можливість... такої смерті була далека... Та й не може бути, щоб вона отруїла ся! Ні! Сьлідчий судья задумав ся. Гадка про жінку, що умерла так дивно не покидала його й під час секції. Записуючи те, що диктував йому лікар, він стягав нахмурені брови й потерав собі чоло.

— А хіба є такі отруї, що вбивають за чверть години, поволи, без ніякого болю? — спитав він доктора, коли він розкривав череп.

— Так, є, наприклад морфіна.

— Гм... Дивно.., Памятаю я, вона тримала у себе щось подібне... Але ледви!

Коли вони вертали ся судья мав змучений вигляд, кусав нервово вуса й говорив не радо.

— Ходіть, підемо кавалок пішки, — попросив він доктора. — Наскучило сидіти.

Перейшовши зі сто кроків, судья як видадось докторови, зовсім ослаб, начеб лїз на високу гору. Він задержав ся й споглядаючи на доктора дивними, наче п'яними очима сказав :

— Боже мій, коли ваш здогад правдивий, то ж се... немилосердно, не по людськи ! Отруїла ся, щоб покарати тим другого ! Да хиба-ж гріх був такий великий ! Ах, Боже мій ! І по що ви подарували мені сю прокляту гадку, пане докторе.

Судья в розпудї вхопив себе за голову й говорив далї :

— Се я розповідав вам про свою жінку, про себе. О, Боже мій ! Ну, нехай, я завинив, я образив, але хиба легше вмерти ніж пробачити ! Ось як раз бабська льоїка, нелюдська льоїка. О, вона й тоді за життя була немилосердна ! Тепер я пригадую собі ! Тепер мені все ясно !

Судья говорив і — то здвигав плечима, то хапав себе за голову ; то сїдав в екіпаж, то йшов пішки. Нова гадка передана йому доктором, здавало ся, ошоломила його, отруїла ; він стратив голову, ослаб на дусї й на тілі, і коли вернули до міста, попрощав доктора, і не схотїв обідати, хоч ще в переддень дав був слово доктору пообідати з ним разом.

Сьвідомий переступник.

(Злоумышленникъ)

Перед сьлїдчим судїєю стоїть малий, незвичайно худий мужичок в пестровій сорочці й латаних штанах. Його лице поросле волосем і рябе, а очі, ледви видні зпід густих, обвислих брів, мають вираз понурої суворости. На голові ціла кучма давно вже нечесаного волосся, що надає йому ще більшої павучої суворости. Він босий.

— Денис Грігорев! — зачинає сьлїдчий судія. — Приступи ближше і відповідай на мої питання. Дня сегого липня сього року желїзничий сторож Іван Семїонов Акінфов, переходячи рано по лїнії на 141-ій верстї застав тебе, як ти відкручував шрубку, якою примощовують шини до порогів. Ось вона, тота шрубка!... З котрою то шрубкою він і затримав тебе!... Чи так воно було?

— Чого?

— Чи так воно було, як обясняє Акінфов?

— Звісно, було.

— Добре; а длячого-ж ти відкручував шрубку?

— Чого?

— Ти повинь то своє „чого“, а відповідай на питанє: на що ти відкручував шрубку?

— Якби не потрібно, не відкручував би, — хрипить Денис, поглядаючи на стелю.

— На щож вона тобі потрібна ся шрубка?

— Шрубка? Ми зі шрубок робимо грузила.

— Хто таки — ми?

— Ми, люде.. Клімовські мужики, значить.

— Слухай, чоловіче, не удавай ідіота, а говори розбірно. Нема тут чого брехати про грузила!

— З роду не брехав, а тут брешу... — муркоче Денис, кліпаючи очима. — Та чи-ж можна, ваше благородіє, без грузила? Коли ти насадиш на гачок живця або „виполозка“, то хиба він піде на дно без грузила? Брешу... — усміхає ся Денис. — Чорт в нім хиба, в тім живці, коли по верху буде плавати! Окунь, щупак, меншок все на дні хапає, а котра, як що по верху плаває, то тоту хиба лише „шілїшпер“ вхопять, та й то рідко... В нашій ріці не жие шілїшпер... Ся риба любить простір...

— На що ти про шілїшпера розповідаєш?

— Чого! Таже ви самі питаєте! У нас і пани так ловлять... Найостатнійший хлопчиско не буде вам без грузила ловити... Для дурня закон не писаний...

— То ти кажеш, що ти відкрутив тоту шрубку на то, щобн зробити з неї грузило?

— А щож би? Не на забавку-ж!

— Але на грузило ти міг взяти олова,, кульку, який цвяшок...

— Олова на дорозі не знайдеш, треба купити, а цвяшок нездалий... Ліпшого як шрубка і не найти... І тяжка і дїрка є.

— Он якого дурня удає з себе! Наче вчора народив ся, або з неба упав... Хіба ти не розумієш, дурна голово, до чого веде того відкручуване? Нехай би сторож не доглянув, так би поїзд міг зійти з шин, людей би убило! Ти би людей убив!

— Заступи Господи, ваше благородіє! На що-б я убивав! Або-ж ми нехрещені, чи лиходії які? Слава Тобі Господовьку, пановьку хороший, вік я прожив, тай не то щоб убивав, але й гадки такої в голові не було... Спаси й помилуй, Діво Пречиста... Що се ви!

— А від чого-ж, ти думаєш, розбиваються поїзди? Відкрути дві-три шрубки, й готове нещастє!

Денис усьміхаєть ся й недовірчиво споглядає на судью.

— Се-се! Вже стілько лїт ціле село відкручує шрубки і Господь стеріг, а тут би і поїзд розбило... людей убив... Якби я шину забрав, або скажім, полїно поперек їхньої дороги поклав, но, тоді, може бути, звернуло би поїзд, а то тьфу! шрубка!

— Та зрозумій же ти, що шрубками примоцьовані шини до порогів!

— Та се ми розумієм... Ми ж не всі відкручуєм, а й лишаєм... Ми по дурному не робим... ми з розумом...

Денис позїхає й хрестить рот.

— Торік тут зійшов поїзд з шин, — каже судья. — Тепер вже знаєм, чому...

— Що кажете?

— Тепер, кажу, знаєм, чому торік поїзд зійшов з шин... Я вже розумію!

— На то ви й учені, щоб розуміти, ласкавці наші... Господь знав, кому давав розуміне... Ви от і розсудили, що і як, а сторож, також хлоп без ніякого розуміння, хапає за обшивку тай тягне... Ти вперед роздумай, а потім вже тягни! Звістно — хлоп і хлопський розум.. Запишіть також, ваше благородіє, що він мене два рази по зубах ударив і в груди...

— Як у тебе трясли, то найшли ще одну шрубку... Де ти її відкрутив і коли?

— Се ви про сю, що під червоною скринчиною стояла?

— Не знаю, де вона у тебе стояла, досить, що найшли. Коли ти її відкрутив?

— Я її не відкручував, мені її дав Гнатко, син кривого Семена... Се я про сю, що під скринкою стояла, а тоту, що на дворі у санях качає ся, то ми разом з Мітрофаном відкрутили.

— З яким Мітрофаном?

— З Мітрофаном Петровим. Хіба ви не чули за нього? Він у нас неводи робить і панам продає. Йому сих шрубок багато потрібно. На кожний невід з десять...

— Слухай! 1081-ий параграф карного кодекта говорять, що за кожде навмисне ушкодження залізниці, коли воно може ввести в небезпечність транспорт, що йде сею дорогою, і обжалований знав, що наслідком сього має бути нещасте... Розумієш? Знав! А ти не міг не знати, до чого веде тото відкручуванє... Він має бути засуджений на каторжні роботи.

— А щож, ви ліпше знаєте... Ми люде-
темні... Хіба ми що розумієм?

— Ти все розумієш! Ти брешеш, удаєш!

— На щоб я брехав? Спитайте в селі,
коли не вірите... Без грузила тільки верхово-
дицю ловлять, а що вже гірше від вюна, тай-
він без грузила не піде.

— Ти ще розкажи про шілішпера! —
сьмієть ся судья.

— Шілішпер у нас не трафляєть ся...
Пускаємо по воді язичок без грузила з мете-
ликом, бере головатиця, та й то зле.

— Но, мовчи вже...

Наступає мовчанка. Денис переступає
з ноги на ногу, поглядає на стіл з зеленим
сукном і сильно кліпає очима, так якби видів
перед собою не сукно, а сонце. Судья скоро-
пише.

— Чи йти мені? — питає Денис по ко-
роткім мовчаню.

— Ні! Мушу тебе взяти під варту і ві-
діслати до арешту...

Донис перестає кліпати, й піднявши свої
густі брови з питанням дивить ся на урядника.

— То-б то якже до арешту, ваше благо-
родіє! Я не маю коли, мені треба на ярмарок;
від Єгора відібрати три рублі за сало...

— Мовчи, не перешкаджай!

— До арешту... Якби було за що, то пі-
шов би, а то так... ні з сього ні з того... за що?
І не крав, відай, і не бив ся... А як що ви за
податок сумніваєтесь, ваше благородіє, то не
вірте старості...*) Ви спитайте пана неперемін-

*) Війт.

ного члена...*) Хреста на нїм нема, на тїм старостї...

— Мовчи!

— Я й так мовчу... — бурмоче Денис. — А що староста набрехав у виказї, то я се хоть під присягою... Нас трох братів: Кузьма Грігорев, значить Єгор Грігорев і я, Денис Грігорев...

— Ти менї перешкаджаєш... Гей, Семен! — кричить судья. — Вивести його!

— Нас трох братів, — муркоче Денис, коли двох сильних вояків беруть і ведуть його з салї. — Брат за брата не відповідає... Кузьма не платить, а ти, Денис, відповідай... Судьї! Умер небіщик пан-генерал, царство небесне, а то показавби він вам судьям... Треба судити уміючи, не аби як... хоч і вибій, але щоб було за що, по совісти.

*) Урядник для селянських справ.

Ж у р б а.

(Тоска.)

Кому повѣмъ печаль мою?...

Смерком. Грубий мокрий сьніг лїниво крутить ся коло що-йно засьвічених лїхтарень і делїкатною, мягкою верствою стелить ся на дахах, кінських хребтах, плечах, шапках. Фякер Йона Потапов цїлий білий, як мара. Він зігнув ся, скільки лише може зігнутись живе тіло, сидить на козлі й не рухаєть ся. Нехайби впала на нього цїла сьніжна лава, то він і тоді здаєть ся не признавши потрібним стрясти з себе сьніг... Його конина також біла й нерухома. Своєю нерухомістю, остротою форм і ногами простими, як патки, вона навіть зблизька подібна до копійкого медівникового конька. Вона по всій правдоподібности потонула в гадках. Кого відірвали від плуга, від звичайних, сірих образів і кинули сюди в той вир, повний дивоглядних огнів, безнастанного гуку й заметушених людей, той не може не думати...

Йона і його конина не рухаються з місця вже давно. Виїхали вони з дому ще перед обідом, а початку все нема й нема. Але он на місто спадає вечірний туман. Блідість ліхтарняних огнів дає місце живій барві й гамір уличної метушні досягає свого „forte“.

— Фякер, на Виборську! — чує Йона! — Фякер!

Йона здригається і крізь рісницї, обліплені снігом, бачить військового в плащі з капішоном.

— На Виборську! — повтаряє військовий. — Та ти спиш, чи що? На Виборську!

На знак згоди Йона сіпає віжками, і від того з хребта і плечей коня сиплють ся плати сьнігу... Військовий сідає в санї. Фякер цмокає губами, витягає по лебединому шию, піднімається і більше з привычки, як з потреби, махає батогом. Конина також витягає шию, кривлять свої патикуваті ноги й нерішучо рухається з місця.

— Куди лізеш, дідьку! — зараз таки чує Йона викрикування з темної маси, що рухається в зад і вперед. — Куди чорти несуть? Право тримай!

— Ти їздити не вмієш! Право тримайся! — сердить ся військовий.

Лаєть ся фірман з карети, злобно поглядає і стріпує з рукава сьніг перехожий, що перебігав дорогу й наскочив плечем на морду конинї. Йона товчить ся на козлі, як на шпильках, махає на боки ліктями, блукає очима, як загорілий, наче не розуміє, де він і по що він тут?

— Які всі падлюки! — дотепкує військовий. — Тож лише і пильнують, щоби наїхати

на тебе, або під коня попасти. Се вони змо-
влялись.

Йона оглядаєть ся на свого пасажира
й порушає губами. Хоче він, очевидно, щось
сказати, але з горла не виходить нічого, крім
хрипіння.

— Що? — питає військовий.

— Йона кривить усмішкою рот, напру-
жує своє горло і хрипить.

— А у мене, пане, тее... син цього тижня
вмер.

— Гм... Від чого-ж він вмер?

Йона повертаєть ся всім тілом до паса-
жира й каже:

— А хтож його знає! Мабуть на горячку...
Три дні лежав у шпиталі і вмер... Божа
воля...

— Повертай, чорте! — чути із потемків
— Засліпило, чи що, стара собако? Дивись
очима!

— Гони, гони! — каже пасажир. — Так
то ми й до завтра не доїдем... Піджени-но!

Фякер знов витягає шию, підносить ся
і з тяжкою грацією вимахує батогом. Кілька
разів потім оглядаєть ся він на свого паса-
жира, але сей зажмурих очі, й очевидно не
має охоти слухати... Висадивши його на Вй-
борській, він став коло трактирні, скулив ся
на козлі і знов анї порухнеть ся... Мокрий
сніг знов красить на біло його і його конину...
Минає одна година, друга...

Тротуаром, голосно стукаючи калёшами
і лаючись, переходить трох людей: два з них
високі й тонкі, третій — малий і горбатий.

— Флякер, до поліцейного моста! — кричать скрипучим голосом горбун. — Трох... двогривенний!*)

Йона сіпає віжками і цмокає. Двогривенний ціна за мала, але йому не до ціни... Чи рубель, чи пятак — йому тепер все одно, коби лише було кого везти... Молоді люде штовхаючись і лаючись, підходять до санок, і всі три нараз лізуть на сиджене. Зачинає ся розв'язка питання: котрі два мають сісти, а хто буде стояти? Після довгої пересварки, ірмисів і докорів, приходять до рішення, що стояти має горбун, бо він зі всіх найменший.

— Ну, гони! — дричуть горбун, уставляючись і дихаючи Йоні на шию. — Лупи! Але-ж і шапка у тебе, небоже! Гіршої в цілім Петербурзі не найдеш...

— Гя-н... гя-н... — сьмієть ся Йона. — Яка є...

— Ну, ти, яка є, гони! Так ти цілу дорогу будеш їхати? Що? А в карок?..

— Голова тріскає... — говорить оден з довгих. — Вчера у Дукмасових ми вдвох з Василем чотири фляшки коняку випили...

— Не розумію, по що брехати! — сердить ся другий високий. — Бреше, як пес!

— Нехай мене Бог скарає, так правда...

— Се така правда, як то, що вош кашляє...

— Гя-н... — усьміхаєть ся Йона. — Веселі пани!

— Тьфу, щоб тобі всі чорти! — сердить ся горбун. — Поїдеш ти, стара холєро, чи ні?

*) 20 копійок.

Хиба так їздять? Потягни-но її батогом! Но, чорте! Но! Гарненько її!

Йона чує за своєю спиною, як вертить ся тіло горбуна і чує його дріжачий голос... Він чує лайку, що її звертають до нього, видить людей, і чуте самоти починає помалу відступати від груди... Горбун лає ся доти, доки на-решті не вдавив ся штучною, пяти-поверховою лайкою і не закашлав ся. Довгі починають го-ворити про якусь Надію Петровну. Йона о-глядаєть ся до них. Діждавшись короткої пав-зи, він оглядаєть ся ще раз і бурмотять:

— А в мене сего тиждня... тее... син помер!

— Всі помрем... — зітхає горбун, вити-раючи по кашлю губи. — Ну, гони, гони! Па-нове, я рішучо не можу так дальше їхати! Коли він нас доведе?

— А ти його легонько підбадьор... в карок!

— Стара холеро, чуєш? А то карок на-товчу!... З вами церемонитись, то пішки ходи-тиб!... Чуєш, Змій Горинич? Або тобі начхать на наші слова!

І Йона більше чує вухом, ніж відчуває, звуки кулаків.

— Ги-и... — сьмієть ся. — Веселі панн... Дай Боже здоровля!

— Фякер, ти жонатий? — питає довгий.

— Я-б то? Ги-и... Ве-еселі панн! Тепе-речки у мене одна жінка — сира земля... Хі-хо-хо!... Могила, се-б то!.. Он син помер, а я живий... Чудна річ, смерть дверми помили-лась... Замість того, щоб до мене йти, вона до сина...

І Йона обертаєть ся, щоби розповісти, як умер його син, але тут горбун легко зітхає

й каже, що, слава Богу, вони вже нарешті приїхали... Взявши двугривенний, Йона довго дивить ся в слід за гуляками, що щезають в темній брані. Знов він сам і знов настає для нього тишина,.. Журба, що притихла не надовго, знов появляє ся й розпирєє грудь ще з більшою силою. Очи Йони трівожно й мученичо бігають по товпах, що снують ся по обидвох боках вулиці: чи не знайдесть ся з тих тисячів людей хоч оден, що вислухавби його? Але товпи біжуть, не закримічуючи анї його, анї журби... Журба величезна, що не знає границь. Коли-б так пукла грудь Йони і вилляла ся з неї журба, то вона, здаєть ся, цілий світ залилаб, а всеж таки її не видно. Вона потрафила приміститись в такій нужденній шкарлуші, що її не вздряш в день зі світлом...

Йона видить сторожа з клунком і рішає заговорити до нього:

— Голубчику, котра тепер година? — питає він.

— Десята... Чого-ж ти тут став? Їдь!

Йона від'їдить на кілька кроків, згинаєть ся і віддаєть ся журбі... Звертатись до людей він уважає вже безхосенним. Але не минає й п'яти минут, як він випростовуєть ся, стрясає головою, зовсім, якби почув острый біль, сіпає віжками... Йому не під силу.

„До дому! — думає він. — До дому!“

І конина, наче зрозуміла його гадку, починає бігти. За півтора години Йона сидить уже коло великої, брудної печи. На печи, на землі, на лавках храпить народ... В повітрі „спіраль“ і духота..., Йона дивить ся на сонних, чіхаєть ся і жалує, що так скоро вернує ся до дому...

„І на овес не виїздив! — думає він. — З того то й журба... Чоловік, що знає свою роботу... то й сам ситий, і кінь ситий, і завсїдн він спокійний...“

В однім куті піднімається молодий фякер, кахикає через сон і тягнеться до ведра з водою.

— Пити захотїв? — питає Йона.

— Таки пити!

— Так... На здоровле! А в мене, брате, син вмер... Чув ти? Сього тижня в шпитали... Історія!

Йона дивиться ся, який ефект зробили його слова, але не видить нічого. Молодий накрився з головою і вже спить... Старий зітхає й чіхається... Як молодому хотїло ся пити, так йому хочеться говорити. Незабаром буде тиждень, як син вмер, а він ще порядно не говорив з ніким... Треба поговорити на розум, повагом... Треба розповісти, як захорував син, як він мучився, що говорив перед смертю, як вмер... Треба описати похорон і подорож до шпиталю за одержною небіжика. На селі лишилась донька Анися... І про неї треба поговорити... Та чи про одно може він тепер говорити...

Слухач повинен охкати, зітхати, голосити. А з бабами говорити ще лїпше. Вони, хоч і дурні, але ревуть від двох слів.

„Піти би доглянутї коня, — думає Йона. — Спати все встигнеш... Небійсь, виспишся...“

Він одягається і йде до стайні, де стоїть його конина. Думає він про овес, сіно, про погоду... Про сина, коли сам оден, думати він не може... Поговорити з ким небудь про нього

можна, але самому думати і рисувати собі його образ нестерпимо прикро...

— Жуєш? — питає Йона свою коняку, побачивши її блискучі очі. — Ну, жуй, жуй... Коли не виїздили на овес, сіно будем їсти... Так... За старий я вже їздити... Синови би їздити, а не мені... Се був як раз фякер... Житиби йно...

Йона мовчить якийсь час і знов говорить:

— Так то, моя, кобплочко... Нема Кузьми Йонича... Вмер... Взяв тай вмер не знати по що... Теперечки он у тебе лошаточко і ти тому лошаточку рідна мати... І якби тут нараз отсе лошаточко згинуло... Адже жаль?

Кобпла жує, слухає й дивиться на руки свого господаря... Йона забуваєть ся й розповідає їй усе...

К р а с а.

Памятаю, ще як був я гімназістом V чи VI класу, їхав я з дідунем з села Велика Кріпка донської області до Ростова на Доні. Був душний серпневий день, до змучення нудний. Від спеки й сухого, горячого вітру, що гнав нам в очі цілі хмари куравн злипались очі, сохло в роті; не хотіло ся анї дивитись, анї говорити, анї думати, і коли візник Карпо „хохол“ дрімаючи замахував ся на коня і при тім бив мене батогом по кашкеті, я не протестував, не видавав анї звука й тільки прокинувшись з півсну сумно й лагідно споглядав в даль: чи не видати за куравою села? На попас станули ми у великім вірменськім селі Бахчі-Салах у знайомого дідуневого багатого вірменина. Я ніколи в житю не видав нічого більш карикатурного, як сей вірменин. Представте собі маленьку, обстрижену головку, з густими низько обвислими бровами, з пташиним носом, з довгими сивими вусами і з широким ротом, з котрого стирчить довгий черешневий цибух; ся головка незручно приклеєна до ху-

дощавого горбатого туловища, одягненого в фантастичний костюм: в куций червоний кафтан і в широкі, яскраво-блакитні шаравари; фігура ся ходила розкритичивши ноги й шлапаючи пантофлями, говорила не виймаючи з рота цибуха, а поводилась з чисто вірменською повагою: не усьміхала ся, витріщувала очі й старала ся на своїх гостей звертати як найменше уваги. В кімнатах вірменина не було ані вітру ані куряви, але було так само неприємно, душно й нудно, як в степу й на дорозі. Памятаю ще, як я закурений і змучений спекою сидів в куті на зеленій скрині. Немальовані деревляні стіни, меблі й нафарбовані підлоги видавали запах сухого дерева припеченого сонцем. Куди лиш кинеш оком всюди мухи, мухи, мухи... Дідуньо й вірменин балакали півголосом про попас, про толоку, про вівці... Я знав що будуть цілу годину наставляти самовар, що дідуньо буде пити чай не менше як годину й опісля розложить ся спати на дві, три години, що мені чверть днини зійде на вичікування, а опісля знов спека, курява, злі дороги. Я слухав муркотіння двох голосів і мені починало здавати ся, що я вже з давен давна бачу вірменинина, шафу з начинем, мухи, вікна в котрі бє горяче сонце й перестану їх бачити в дуже далекій, будучности, і мене брала ненависть до степу, до сонця, до мух...

„Хохлушка“ в хустині принесла тацу з начинем, а опісля самовар. Вірменин вийшов не спішучись до сіней і крикнув:

— Машя! Ходи наливати чай! Де ти? Машя!

Стало чути поспішні кроки, і до кімнати увійшла шіснацятільтна дівчина в простій пер-

калевій сукенці і в білій хустині. Перемиваючи начине й наливаючи чай вона стояла до мене спиною, і я запримітив тільки, що вона були гонка в стані, боса, і що малі, голі п'яти були прикриті майтками, що низько звисали.

Господар запросив мене до чаю. Сідаючи за стіл, я глянув в лице дівчині, що подавала мені шклянку, і нараз я почув, що наче вітер подув по моїй душі і здув з неї всі вражіння дня, з їх нудьгою і з курявою. Я побачив чарівні риси найгарнішого лица, які я коли подибував на яву і які снились мені у сні. Передімною стояла краса і я се пізнав з першого погляду, так як пізнаю блискавку.

Я готов присягнути, що Маша, чи як її називав батько Машя, була правдива краса, але доказати сього не умію. Буває часом, що хмари на горизонті напливають в непорядку і сонце ховаючись за них, надає їм всі можливі барви: червону, помаранчеву, золоту, лілову, брудно-рожеву; одна хмара подібна до монаха, друга до риби, третя до турка в чалмі. Луна залягла третину неба, блищить в церковнім хресгі і в шпихах панського дому, відбивається в ріці в калабанях, дрожить на деревах: далеко-далеко на тлі зорі летять стадо диких качок на нічліг... І пастушок що пасе корови і землемір*), що їде на бричці через греблю, і пани що вийшли на прохід — всі до одного признають, що се незвичайно гарне, але ніхто не знає і не скаже в чім тут краса.

Не лиш я признавав, що вірменочка гарна. Мій вісімдесятилітній дідуньо, чоловік тверезий, рівнодушний до жінок і на красу при-

*, геометер.

роди, цілу мінуту дивився привязно на Машу і спитав:

— Се донька ваша, Авет Назарич?

— Дочка. Се дочка... — відповів господар.

— Гарна панна, — похвалив дідуньо.

Красу вірменочки артист назвав би клясичною й строгою. Се була саме тота краса, якої вид дає чоловікови певність, що він бачить правильні риси, що волосся, очі, ніс, уста, шия, груди і всі рухи молодого тіла зіллялись разом в одноцільний, гармонічний акорд, в котрім природа не помилилась ані на волосок; йому чомусь здається, що ідеально гарна жінка повинна мати як раз такий ніс, як Маша, простенький з невеличким горбочком, такі самі довгі вії, такий повільний погляд, що її чорне кучеряве волосся й брови так підходять до делікатної, білої барви чола й лиця, як зелений очерет до тихої річки; біла шия Машині і її молоді груди слабо розвинені, але щоб потрафити їх вирізьбити, потреба, так йому здається, великого творчого талану. Дивився і мало-помалу приходить тобі охота сказати Маші щось незвичайно приємне, щире, гарне, як вона сама.

Зразу мені було прикро й соромно, що Маша не звертає на мене ніякої уваги і все дивиться в землю; мені здавалося, що якесь особливе повітря, щасливе й горде відділяє її від мене й завистно заслонює від моїх очей.

„Се тому, — думав я: — що я цілий присипаний порошком, обгорів і тому, що я ще малий хлопець“.

Але опісля я поволи забув на себе і цілий віддався почуванню краси. Я вже не па-

мятав про степову нудьгу, про куряву, не чув бреньканя мух, не знав смаку чаю й тільки відчував, що против мене коло стола стоїть гарна дівчина.

Я відчував красу якось дивно. Не бажане, не одушевлене і не вдоволене будила в мені Маша, а тяжкий, хоч і приймний смуток. Смуток той був невразний, неясний наче сон. Мені було чогось жаль і себе і дідуня й вірменина і самої вірменочки, і в мені було таке чуте, наче ми всі четверо втратили щось важне й потрібне для життя, чого вже ніколи більш не найдем. Дідуньо також посумнів. Він уже не говорив про толоку й вівці, а мовчав і задумчиво споглядав на Машу.

Після чаю дідуньо ляг спати, а я вийшов з хати й сів на ганочку. Дім, як і всі дома в Бахчи-Салах стояв на сонці і не було ані дерев, ані піддаша ані тіни. Велике подвір'є вірменина, поросле лободою й слизом не вважаючи на велику спеку було оживлене й повне веселости. За одним з невисоких плотів, що то тут то там перетинали велике обійсте, молотили. Довкола стовпа, вбитого в саму середину току, бігало дванайцятьо коней, що запряжені рядом творили оден довгий промінь. Коло них ходив „хохол“ в довгій камізолі й широких шараварах, тріскав батогом і кричав таким тоном, начеб хотів подразнити коней і похвалитись своєю властю над ними:

— А-а-а, проклятуці! А-а-а... холера зайшлаб на вас! Боїтесь?

Коні гніді, білі й дерешоваті, не розуміючи чому їм кажуть крутитись на однім місці і мняти пшеничну соломку, бігали нео-

хотно, наче на силу, й ображені помахували хвостами. З під їх копит вітер підіймав цілі хмарп золотистої полови й уносив їх далеко за пліт. Коло високих сьвіжих стирт порались жінки з граблями й рухались арби а за стиртами на другім подвірю бігав довкола стовпа другий тузун таких самих коней і такий „хо-ход“ тріскав батогом і насмівав ся над кіньми.

Східці, на котрих я сидів були горячі; на дрантивеньких поручах і на рамах при вікнах виступав з горяча декуди клей; під східцями й під віконницями на поясоцках тіни тулились оден до одного червоні хрущики. Сонце пекло мене і в голову, і в груди і в спину, але я не звертав на се уваги і тільки відчував, як по-заду мене в сінях і кімнатах стукали по дощатій підлозі босі ноги. Спрятавши начине від чаю Маша перебігла сходами повіявши на мене вітром і наче птаха полетіла до невеличкої закіпченої причепи, мабуть що до кухні, відки йшов запах печеної баранини й чути було острій тон вірменської бесіди. Вона зникла в темних дверех і замість неї показалаась на порозі стара, пригорблена вірменка з червоним лицем і в зелених шараварах. Стара злостилась і на когось сварила. Незадовго на порозі появилася Маша, зачервоніла від кухонного горяча з великим бохонцем чорного хліба на плечі; нагинаючись гарно під тягаром хліба вона побігла через подвірє на гумно, перескочила через пліт і пірнувши в хмару золотистої полови, зникла за арбами. Хлоп, що поганяв коні спустив батіг, замовк і з мінуту мовчки дивив ся в сторону арб, опісля, коли вірменочка знов мигнула коло коней і перескочила через пліт

він провів її очима і крикнув на коней таким тоном, наче сильно невдоволений:

— А, щоб ви щезли, нечиста сила на вас!

І опісля цілий час я чув безнастанно кроки її босих ніг, бачив як вона з поважним, зажуреним лицем уганяла по подвір'ю. Бігла вона то по сходах нагоняючи на мене вітер, то до кухні, то на гумно, то за ворота і я ледви міг встигнути повертати головою, щоб сльїдити за нею.

І чим частїйше вона зі своєю красою маяла менї перед очима, тим сильнїйший ставав мій смуток. Менї було жаль і себе і її і хлопа, що проводив її сумним поглядом кождий раз, коли вона через хмару полови підбігала до арбів. Чи се була у мене заздрість на її красу, чи жалував я, що ся дївчина не моя і ніколи моєю не буде і що я для неї чужий, чи відчував я, що її рїдка краса прппадкова, непотрїбна і як все на сьвітї не довговїчна, чи може мій смуток був тим особлившим чутем, яке будить в чоловіцї правдива краса, Бог се знає! Три години очікування минуло незамїтно. Менї здавало ся, що я ще не встиг надивитись на Машу, як Карпо поїхав до ріки, викупав коня й почав запрягати. Мокрий кїнь форкав вдоволений бив копитами по дшлях. Карпо кричав на нього „наза-ад!“ Прокинув ся дїдуньо. Маша відчинила нам зі скрипом ворота, ми сїли на віз і виїхали з подвіря. Їхали ми мовчки, наче були злі оден на одного.

Коли в двї або три години у віддаленю показав ся Ростов і Нахїчеван, Карпо, що цілий час мовчав, скоро оглянув ся і сказав:

— А славна дївка у Вірменчука!

І вдарив батогом по коневи.

II.

Другий раз, коли я був вже студентом, їхав я раз залізницею на південь. Було се в маю. На одній стації, мабуть межі Білгородом і Харковом, вийшов я з вагона походити трохи по платформі.

На стаційний садок, на платформу і на поле лягли вже вечірні тіні; двірець засланяв собою захід сонця, але по найвищих клубах диму, що виходив з паровоза і мав делікатну рожеву барву, було видно, що сонце ще не зовсім сховалось.

Проходжуючись по платформі, я запримітив, що більшість осіб проходжувалась і стояла коло одного вагона другої класи і з такою міною начеб в тім вагоні сидів який визначний чоловік. Поміж цікавими, яких я подибавав коло сього вагона між иньшими був і мій товариш подорожжя офіцер артилерії, розумний хлопець, щирий і симпатичний, як усі ті з котрими ми знайомимось у дорозі випадково і не надовго.

— На що ви тут дивитесь? — спитав я.

Він не відповів нічого і тільки показав мені очима одну жіночу фігуру. Се була ще молода дівчина 17—18, літ, убрана в російський стрій, з відкритою головою і в мантильці накиненій недбало на одно плече, не подорожна, а очевидно донька або сестра начальника стації. Вона стояла коло вікна вагона й розмовляла з якоюсь старшою вже подорожною. Заким я ще встиг здати собі справу з того, що я бачу, мене нараз опанувало чуте, якого я дізнав був колись у вірменським селі.

Дівчина була незвичайна красуня і про се не сумнівав ся анї я, анї тоті, що разом зі мною дивились на неї.

Якби, так як се звичайно робить ся, описувати її подрібно, то у неї було справді гарне тільки ясне, густе й буйне волосе, розпущене і підв'язане на голові чорною стяжечкою, а все иньше було або неправильне або дуже звичайне. Очи її чи то через особливий рід кокетерії, чи через короткозорість були прижмурені, ніс незначно задертий, уста малі, профіль слабо й вяло нарисований, плечі, як на її літа за вузкі, але з тим всім дівчина робила вражінє справдішньої краси, і дивлячись на неї я міг переконатись, що російське лице, щоб видаватись гарним не потребує строго правильних рисів, а навіть ще, якби дівчині замість її задертого носа дати иньший — правильний і що до плястики без закиду, як у вірменочки, то, здасть ся, її лице страшнолюб цїлу свою принадність.

Стоючи коло вікна й розмовляючи, дівчина здригалась від вечірного холоду і раз враз споглядала на нас, то беручись під боки, то підносячи руки до голови, аби поправити волосе, говорила, сьміяла ся, виражала на своїм лиці те здивованє, то переляк, і я не памятаю хвильки, щоб її тіло й лице були спокійні. Цілий секрет і чар її краси був саме в отсих безмірно гарних рухах, в усьміху, в грі лица, в скорих поглядах киданих на нас, в отлученю делікатної грації сих рухів з молодостю, сьвіжістю, з чистотою душі, що відзивала ся в сьміху й в голосі, і з тою слабостю, яку ми так любимо у дітей, у птахів, у молодих оленів, в молодих деревах.

Се була мотилькова краса, до якої так підходить вальс, бігання по саду, сьміх, веселість і яка не лучить ся з поважною думкою, смутком і спокоєм; здаєть ся, що вистарчить, аби добрий вітер перебіг через плятформу, або пішов дощ, щоб утле тіло відразу поблідло а капризна краса обсыпалась, як порошок з цвітів.

— Так, так... — промуркотів офіцер зітхаючи, коли ми після другого дзвонення повернули в сторону нашого вагона. А що значило се „так, так“ не беру ся відгадувати.

Може бути, що йому було сумно і не хотілось відходити від красуні і весняного вечера до душного вагона, а може і йому, так як і мені було незрозуміло жаль і красуні і себе і мене і всіх подорожних, що лїниво й нерадо тяглись до своїх вагонів. Минаючи стаційне вікно, за котрим сидів при апараті блідий, рудий телеграфіст з довгими кучерами і з вибляклим скулястим лицем, офіцер зітхнув і сказав:

— Я заложусь, що сей телеграфіст закоханий в сій гарненькій. Жити серед поля під одною стріхою з ним воздушним сотворінем і не залюбитися — се понад людські сили. А яке се, мій приятелю, нещасте, яка наруга, бути присадковатим, кудлатим, сїреньким, порядним і недурним, і залюбитися в сій гарненькій і дурненькій дівчині, що на тебе й не дивить ся! Або що гірше: представте собі, що сей телеграфіст залюблений але вже жонатий і жінка його така сама присадкувата, патлата й порядна, як він сам... Тортурн!

Коло нашого вагона, спершись на барієрку плятформи стояв кондуктор і дивив ся в сю

сторону, де стояла красуня і його перепите, напухле лице, неприємно сите, змучене безсонними ночами і туркотанем вагона виражало розчулене й глибокий смуток, наче в сій дівчині він бачив свою молодість, щастє, свою тверезість, чистоту, жінку, дітей, наче він кавав ся й цілою своєю істотою відчував се, що ся дівчина не його, і що до звичайного людського, пасажирського щастя йому з його передчасною старостю, неповоротністю й товстим лицем так далеко як до неба.

Задзвонив третій раз дзвінок, засвисгали свистки і поїзд лїниво рушив. Попри наші вікна майнув насамперед кондуктор, начальник стації, опісля сад, красуня зі своїм дитячо лукавим усміхом... Вихилившись назверх і споглядаючи назад, я бачив, як вона провівши очима поїзд, перейшла ся по платформі коло вікна, де сидів телеграфіст, поправила собі волосє й побігла до городу. Двірець вже не заслонював заходу, поле було відкрите, але сонце вже було зайшло і дим чорними клубами стелив ся по зеленій оксамітній озимині. Було сумно і у веснянім повітрі і на небі, що темнійшало, і в вагоні.

Знайомий кондуктор увійшов до вагону й почав сьвітити сьвічки.

Д о м а.

— Приходили від Грігоревих за якоюсь там книжкою, але я сказала, що вас нема. Листонош приніс газети й два листи. А от що, Євгене Петровичу, я просилаб вас звернути увагу на Сергія. Нині й позавчера я запримітила, що він курить. Коли я зачала його на-поминати, то він, як звичайно, заткав вуха й голосно засьпівав, щоби заглушити мій голос.

Євгеній Петрович Биковский, прокуратор окружного суду, що йно вернув з засідання й й здіймав у себе в кабінеті рукавички, поглянув на гувернантку, що йому рапортовала і засміяв ся.

— Сергій курить... — здвигнув він плечима. — Представляю собі того шкраба з папіросом! А йому-ж скільки літ?

— Сім літ. Вам се видаєть ся не важне, але в його віку куренє то шкідлива й зла привичка, а злі привички треба викорінювати в самім початку.

— Зовсім справедливо. А деж він бере тютюн?

— Від вас зі стола.

— Так? В таких разі пришліть його до мене.

По відході гувернантки, Биковский сів на фотель перед бюрком, зажмутив очі й зачав думати. Він рисував собі в гадках свого Сергія чомусь з величезним, аршиновим папіросом, в облаках тютюнового диму, і ся карикатура приневолила його усміхати ся; в тій же хвилі поважне, зажурене лице гувернантки привело йому на память давно минулий, на половину забутий час, коли курене в школі, чи між дітьми дома, будило в педагогах і родичах дивний, не зовсім зрозумілий перестрах. Се був власне перестрах. Хлопців без милосердя сікли, виганяли з гімназії, псували їм жите, хоч ані оден з педагогів і батьків не знав, в чім властиво лежить зло і переступність куреня. Навіть дуже розумні люде не вагались воювати правдою, котрої не розуміли. Євгеній Петрович згадав свого директора гімназії, дуже образованого й добродушного дідуся, котрий так лякав ся, коли застав гімназіяста з папіросом, що блід, безпроводочно скликав надзвичайну конференцію і засуджував провинника на вигнане. Вже видно таке суспільне правило, що чим більше зло незрозуміле, тим лютійше й грубше борють ся з ним.

Згадав прокуратор двох-трох вигнаних, їх пізнійше жите і не міг подумати про се, що кара дуже часто чинить більше шкоди, ніж сам переступ. Живий організм має ту прикмету, що швидко приладжуєть ся, привикає і

принохуєть ся до всякої атмосфери, інакше людина повиннаб що хвилі відчувати, який нерозумний підклад має його духовна діяльність і як то ще мало свідомої правди й певности навіть в таких відповідальних, страшних своїми наслідками діяльностях, як педагогічна, правнича, літературна...

І тому подібні гадки, легкі й розкидані, які впливають тільки в утомленім мозку на спочинку, заходили в голові Євгенія Петровича; невідомо звідки вони з'являють ся, лишають ся в голові недовго і, здаєть ся, лазять по поверхні мозка, не забираючи ся далеко в глибину його. Для людей, що обов'язані цілими годинами й навіть днями думати урядово в однім напрямі, такі свободні, домашні гадки служать певним комфортом, приємною вигодою.

Була дев'ята година вечером. На горі, над стелею, на поверсі хтось ходив з кута в кут, а ще вище, на другім поверсі чотири руки грали ґама. Ходжене чоловіка, що мусів, судячи з нервового ходу, або про щось думати з боєм, або хорував на зуби, і однотонні ґама надавали вечірній тиші щось дрімливе, що захочувало до лінивих мрій. Через два покої в дитячім розмовляли гувернантка і Сергій.

— Па-па приїхав! — засьпівав хлопчик.
— Папа при-ї-хав! Па! па! па!

— *Votre père vous apelle, allez vite!**) — крикнула гувернантка, пискнувши, як наляканий птах. — До вас кажу!

„Але щож, одначе, я йому скажу?“ — подумав Євгеній Петрович.

*) Батько вас кличе, ідіть борше.

Але перше ніж він встиг щось надумати, в кабінет вступав його син Сергій, хлопчик семи літ. Се була людина, що тільки з одержи можна було вгадати, що се мужчина: слабонька, білолиця, крухенька.... Він був слабкий тілом, як теплярняна ярина, і все в ній здавалося незвичайно ніжним і м'яким: рухи, кучеряве волосся, погляд, аксамітна курточка.

— Здоров був, папа! — сказав він м'яким голосом, вилазячи батькови на коліна й хутко цілуючи його в шию. — Ти мене кликав?

— Почекайте, почекайте, Сергій Євгєвич! — відповів прокуратор, віддаляючи його від себе. — Заким будем цілуватись, треба нам поговорити і поговорити серйозно... Я на тебе злий і більше тебе не люблю... Абишь знав, братику: я тебе не люблю, і ти мені не син... Так.

Сергій подивився пильно на батька, потім перевів очі на стіл і здвигнув плечима.

— Щож я тобі зробив? — запитав він, заклопотано моргаючи очима. — Я нині у тебе в кабінеті ані разу не був і нічого не рухав.

— Що-йно Наталія Семенівна скаржилась мені, що ти куриш... Чи правда се? Ти куриш?

— Так, я раз курив... Се правда!

— От видиш, ти ще й брешеш на додаток, — сказав прокуратор, хмурачись і тим маскуючи свою усмішку. — Наталія Семенівна два рази виділа, як ти курив. Значить, тебе зловили на трох негарних учинках: куриш, береш зі стола чужий тютюн і брешеш. Три вини!

— Ах, та-ак! — нагадав собі Сергій і очі його усміхнулись. — Се правда, правда! Я два рази курив: нині і перше.

— Он видиш, що не раз, а два рази... Я дуже, дуже з тебе не вдоволений! Перше ти був добрий хлопчик, але тепер, я виджу, попсував ся і став злий.

Евгеній Петрович поправив на Сергію ковнірник і подумав: „Щож йому ще сказати?“

— Так, не добре, — говорив він знов. — Я не сподівав ся того по тобі! По перше, ти не маєш права лазити до чужого стола й брати тютюн, що не належить до тебе. Кождий чоловік має право користати тільки із свого власного добра, а коли він бере чуже, то... він недобрый чоловік! (Не то я йому говорю! — подумав Евгеній Петрович). На приклад, Наталія Семенівна має куферок з сукнями. Се її куферок і ми, се-б то анї я, анї ти не сьміємо рухати його, бо він не наш. Правда? Ти маєш коники й образки... Я-ж їх не беру? Може бути, що я й хотів би їх взяти, але... вони не мої, а твої!

— Бери, коли хочеш! — Сказав Сергій, піднявши брови. — Ти, будь ласкав, папа, не женуй ся, бери! Сей жовтенький песик, що у тебе на столі, мій, а я нічого... Нехай собі стоїть!

— Ти мене не розумієш! — сказав Биковський. — Песика ти мені подарував, він тепер мій і я можу робити з ним все, що схочу; але-ж тютюну я тобі не дарував! Тютюн мій! (Не так я йому поясняю! — подумав прокуратор. — Не те! Зовсім не те!). Коли я хочу курити чужий тютюн, то насамперед повинен попросити позволення...

Від нехочу чепляючи фразу до фрази та підроблюючись під дитячу мову, Биковский став поясняти, що значить власність. Сергій дивився йому на груди й уважно слухав (він любив вечерами розмовляти з батьком), потім сперся на край стола і почав прижмурювати свої короткозорі очі до паперу й каламаря. Його зір блукав по столі й спинився на флящинці з арабською гумою.

— Папа, з чого робить ся клей? — нагло спитав він, підносячи флящину до очей.

Биковский узяв йому з рук флящину, поставив назад і казав далі:

— Друге, ти куриш... Се дуже негарно! Як я курю, то з того ще не виходить, що можна курити. Я курю, а знаю, що се не розумно, ганьблю й не люблю себе за се... (Хитрий з тебе педагог! — подумав прокуратор). Тютюн дуже шкодить здоровлю і хто курить, умирає вчаснійше, ніж належить. Особливо-ж шкідливо курити таким малим, як ти. Твої груди слабі, ти ще не зміцнив ся, а у слабих людей тютюновий дим приводить сухоти й иньші хвороби. От вуйко Ігнатій помер на сухоти. Коли б він не кури́в, то, може бути, жив би й до нині.

Сергій задумано поглянув на лампу, помацав пальцем абажур і зітхнув.

— Вуйко Ігнатій гарно грав на скрипці! — сказав він — Його скрипка тепер у Грігоревих!

Сергій знов сперся на край стола й задумався. На його блідім лиці зістав вираз, наче він слідив за розвитком власних гадок; смуток і щось подібне до перестрахи показалося в його великих, нерухомих очах. Правдопо-

дібно він думав про смерть, що так недавно взяла до себе його маму й вуйка Ігнатія. Смерть заносить на той світ мамини й вуйків, а їх діти і скрипки зістають ся на землі. Покійники живуть на небі деє коло зьвізд і дивлять ся відти на землю. Чи можуть вони стерпіти розлуку?

„Що я йому скажу?“ — думав Євгеній Петрович. — „Він і не слухає мене! Очевидно, він не уважає важними ані своїх вин, ані моїх доказів. Як йому вияснити?“

Прокуратор встав і почав ходити по кабінеті.

„Перше за моїх часів ті питання розв'язували незвичайно просто“, — роздумував він. — „Кожного хлопчиска, котрого зловлено на куреню, били. Малодухи й боягузи дійсно переставали курити, хто-ж був хоробрійший і розумнійший, той по вибиттю зачав носити тютюн в холяві, а курити в шопі. Коли його ловили в шопі і знов сікли, він ішов курити над ріку... і так дальше, до тої пори, поки малий не виріс. Моя мама, щоби я не курив, обдаровувала мене грішми й цукорками. Тепер одначе ті способи показують ся неморальними і до нічого. Стаючи на ґрунті льогіки, сучасний педагог старає ся, щоби дитина присвоювала собі добрі правила не зі страху, не з охоти відзначати ся або дістати надгороду, а свідомо“.

Підчас того, як він ходив і думав, Сергій виліз з ногами на крісло з боку коло бюрка і зачав рисувати. Аби він не валяв урядових паперів і не рухав атраменту, на бюрку лежала пачка чверток паперу, нарізаних навмисне для нього, і синій олівець.

Нині кухарка шаткувала капусту й скалічила собі палець, — сказав він, рисуєчи домик і рухаючи бровами. — Вона так скрикнула, що ми всі налякалися і побігли до кухні. Така дурна! Наталія Семенівна каже їй умочити палець в зимну воду, а вона його ссе... І як вона може брудний палець брати до губи! Папа, се-ж не гарно!

Дальше він розповів, що підчас обіду на подвір'є заходив катаринкар з дівчинкою, що співала й танцювала під музику.

„У нього свій власний хід гадок!“ — думав прокуратор. — „У нього в голові свій власний світок і він по своєму знає, що важне, а що не важне. Щоби запанувати над його увагою й свідомістю не досить підроблятися під його язик, але треба також уміти думати на його спосіб. Він дуже добре зрозумів мене, якби мені дійсно жаль було тютюну, якби я образився, заплакав... Для того материй не заступити ніким в вихованню, бо вони уміють спільно з дітьми відчувати, плакати, сьміятися... Льогою й моралю нічого не вдієш. Ну, щож я йому ще скажу? Що?“

І Євгенію Петровичу здалося дивним і сьмішним, що він досвідчений правник, півжиття свого вправлявши в усяких „пресьченіяхъ, предупрежденіяхъ і наказаніяхъ“,*) зовсім збивався з пантелику й не знав, що сказати хлєпцєви.

— Слухай-но, дай мені слово честі, що ти не будеш більше курити! — сказав він.

*) Урядові терміни роспійського карного права.

— Сло-ово чести! — засьміяв ся Сергій, сильно натискаючи олівцем і вагинаючи ся до рисунка. — Слово чес-ти! ти! ти!

„А чи знає він, що значить слово чести?“ — спитавсь у себе Биковский. — „Нї, нездалий з мене педагог! Якби хто небудь з педагогів або з наших судовиків заглянув у тій хвилі мені до голови, та назвав би мене фуярою, та ще, може, закинув би мені, що занадто мудрую... Та в школі і в суді всі отсі канальські питання рішають ся далеко простійше, ніж дома; тут маєш до діла з людьми, що їх любиш без міри, а любов багато вимагає — тому й утруднює справу. Якби сей хлопчище не був моїм сином, а моїм учеником або обжалованим, я-б не лякав ся так і мої гадки не розбігалиб ся!..

Евгеній Петрович сїв до столу і потягнув до себе оден з рисунків Сергія. На сїм рисунку представлений був дїм з кривим дахом і з димом, що знізаками, як блискавиця, йшов з комина до самого краю картки; коло дома стояв вояк із kropками замість очий і з багнетом подібним до цифри 4.

— Чоловік не може бути виспий від дому, — сказав прокуратор. — Поглянь: у тебе дах приходить по плече вояку.

Сергій полїз йому на колїна і довго во-рушив ся, щоб вигідно усадовити ся...

— Нї, папа! — сказав він, поглянувши на свій рисунок. — Коли нарисувати вояка маленького, то у нього не буде видно очий. Чи треба було перечити ся з ним? Зі щоденних спостережень над сином прокуратор пере-свідчив ся, що діти, як і дикуни мають свої власні артистичні погляди й вимоги на свій

лад, неприступні розуміню дорослих. При пильній обсервації Сергій міг здавати ся дорослому ненормальним. Він уважав можливим і розумним рисувати людей виспих від домів, виражати олівцем, крім предметів і свої вражіння. Так, звуки оркестри він представляв в виді сферичних, димчастих плям, свист — в виді спіральної лінії. — В його розуміню звук тісно вязав ся з формою й барвою, так, що маляючи букви, він все невідмінно звук Л малював на жовто, М — на червоно, А — на чорно і т. д.

Покинувши рисунок, Сергій ще раз повернувся, прийняв вигідну позу й заняв ся батьківською бородою. Насамперед він її старанно вигладив, потім розділив і став зачісувати в виді залучків.

— Тепер ти подібний до Івана Степановича, — муркотів він, — а он зараз будеш подібний... до нашого швайцара. Папа, по що то швайцари стоять коло дверей, щоби злодіїв не пускати?

Прокуратор почував на лиця його віддих, раз-враз дотикав дицем його волосся і на душі ставало йому тепло й мягко, так мягко, мовби то не тільки самі руки, а ціла його душа лежала на оксамиті Сергієвої куртки. Він заглядав у великі, темні очі хлопчика і йому здавало ся, що з широкх з'ниць дивились на нього мати і жінка, і все, що він лиш коли любив.

„От і вибій тут його!“ — думав він. — „От і видумуй кари! Ні, де вже нам братись до виховання. Перше люди були прості, менше думали, тому й питання розв'язували від-

важно. А ми за багато думаємо, льотіка нас заїла... Чим інтелігентніший чоловік, тим більше він розумує й запускає ся в дедікатні питання, тим більше він не рішучий, тим більше уважний і тим несміливіше приступає до діла. Справді, коли глубше вдумати ся, кілько то треба мати відваги й віри в себе, щоби брати ся до ученя, судження, написаня грубої книжки..."

Вибила десята година.

— Ну, хлопчику, час спати! — сказав прокуратор. Прощай ся і йди!

— Ні, папа, — нахмурив ся Сергій, — я ще посиджу! Розкажи мені що! Розкажи казку!

— Ну, добре, тільки після казки такн заваз спати!

Вільними вечерами Евгеній Петрович мав звичай розказувати Сергію казки. Як і більшість зайнятих людей він не знав на память анї одного вірша і не памятав анї одної казки, так, що кождий раз він мусів імпровізувати. Звичайно він починав шабльоном: „В однім царстві, в однім господарстві“, дальше плів всякі пусті нісенітницї, і розказуючи початок зовсім не знав, яка буде середина й кінець. Образи, особи й ситуації брав на вгад, без приготування, а фабула й мораль впливали якось самі з себе, без волі оповідача. Сергій дуже любив такі імпровізації й прокуратор спостерігав, що чим скромніша й невибагливіша була фабула, трм сильніше вона впливала на хлопця.

— Слухай! — зачав він, підносячи очі на стелю. — В однім царстві, в однім госпо-

дарстві жив собі старий, престарий цар з довгою сивою бородою... і он з якими вусисками. Ну, сидів він в скляній палаті, що блищала й сяла на сонці, як великий кавалок чистого леду. Палата же, братику мій, стояла в величезнім саді, де, знаєш, росли помаранчі... бергамоти, черешні... цвили туліпани, розжі конвалії, співали різнобарвні пташки... Так... На деревах висіли скляні дзвіночки, котрі, як дув вітер, дзвонили так делікатно, що можна було слухати й слухати. Скло дає м'якший і делікатніший звук, ніж метал... Ну, і що ще? В саді були фонтани... Памятаєш, ти видів на літнім помешканю у тітки Софії фонтан? От зовсім такі фонтани були в царькім саді, тільки в далеко більших розмірах і струя води діставала до верхка найвисшої тополі.

Евгеній Петрович подумав і говорив далше:

— У старого царя був син одинак і наслідник царства — хлопчик, такий маленький, як ти. Се був гречний хлопчик. Він ніколи не їримасував, вчасно лягав спати, нічого не рухав на столі і... взагалі був добрий. Одна лише була у него вада — вір кутив...

Сергій слухав з напруженням і не моргаючи, дивився батькови в очі. Прокуратор говорив далше і думав: „Щож далше?“ Він довго, як то кажуть, розмазував і розтягав, і закінчив так:

— З куреня царевич захорував на сухоти і вмер, коли йому було двацять літ. Старенький і хоровитий дідусь лишився без ніякої помочи. Не було кому правити державою і бо-

ронити палати. Прийшли вороги, забили старенького, зруйнували палату і вже тепер нема в саді черешень, ані пташків, ані дзвіночків... Так — то, братику...

Таке закінчене самому Євгенію Петровичу видалося сьмішне й наївне, але на Сергія ціла казка зробила сильне вражіння. Знов його очі застелив смуток і щось подібне до перестрахи; хвилю він дивився задумано на темне вікно, здригнувся і сказав зломаним голосом:

— Не буду я більше курити...

Коли він попрощався й пішов спати, його батько тихо ходив з кута в кут і усміхався.

„Скажуть, що тут вплинула на нього краса, артистична форма“, — роздумував він, — „нехай і так, але се невесело! Всеж таке се несправдішний спосіб... Длячого мораль і правду треба подавати не в сирім виді, а з примішками, доконче засолоджені й позолочені, як пігулки? Се не нормально... Фальсифікації, обманство... штучки...“

Згадав він судіїв присяжних, котрим доконче треба говорити „бесїду“, публіку, що пізнає історію тільки з билин і історичних романів, себе самого, що черпав житєву мораль не з проповідий і законів, а з байок, романів, віршів....

„Лік повинен бути солодкий, правда — гарна... І сю легкодушність допустив чоловік на себе від часів Адама... Вкінці... може бути, все то природне і так має бути... Чи мало в природі користних обманів, ілюзій...“

Він взяв ся до роботи, а лїниви, домашні гадки довго ще ходили в його голові. За стелею не чути вже було їам, але мешканець другого поверха все ще ходив з кутка в кут...

З а қ л а д.

(Парп).

I.

Була темна осінна ніч. Старий банкер ходив у себе в габінеті туди й назад і згадував, як перед п'ятнадцятьма роками в осени він давав у себе вечер. На сім вечері було багато розумних людей і вели ся цікаві розмови. Говорено, між иньшим про кару смерти. Гості, між якими було немало учених і журналістів, були в більшості протів карі смерти. Вони признавали сей спосіб покарання перестарілим, нездатним для християнських держав і неморальним. На погляд декотрих з них, належало б всюди замінити кару смерти на доживотну в'язницю.

— Я не годжусь з вами, — сказав господар-банкер. — Я не пробував ані карі смерти, ані доживотної в'язниці, але коли можна судити а ргіоні, то, на мою думку кара смерти моральнійша й гуманнійша ніж

в'язниця. Кара смерті убиває відразу, а доживотна в'язниця поволи. Якийже кат більше людяний? Чи той, що убиває в кількох мінутах, чи той, що витягає з чоловіка життя через довгі літа?

— І се і те однаково неморальне, — заперечив хтось з гостей: — тому, що має однакою ціль — відібрати життя. Держава не Бог. Воно не має права відбирати те, чого не може вернути, колиб схотіло.

Межи гостями був один юрист, двадцятипятилітній чоловік. Коли його запитано про його думку, він сказав:

— І кара смерті і доживотна в'язниця однаково неморальні, але, якби мені казали вибрати кару смерті або доживотну в'язницю, то розуміється, я вибравби друге. Жити як-небудь все ліпше ніж ніяк.

Почала ся оживлена дискусія. Банкер, що був тоді молодший і мав живіші нерви, нараз стратив терпеливість, ударив кулаком по столі й крикнув звертаючись до молодого юриста:

— Неправда! Я заложу ся за два мільйони, що ви не висидите в казематі й п'ять літ.

— Коли се на правду, — відповів йому юрист: — то я заложу ся, що висиджу не п'ять, а п'ятнацять.

— П'ятнацять? Згода! — крикнув банкер. — Панове, я ставлю два мільйони!

— Згода! Ви ставите мільйон, а я свою свободу! — сказав юрист.

І так заключено сей дивний, безглуздий заклад. Банкер, що не знав тоді рахуби в своїх мільйонах, розвезений і легкодушний, був

одушевлений закладом. При вечері він жартував з юриста й говорив:

— Застановіть ся, молодий чоловіче, поки ще не запізно. Для мене два мільйони се дурниця, а ви ризикуєте втратити три-чотири найкрасші літа свого життя. Кажу три-чотири, тому, що ви не висидите довше. Не забувайте також, нещасливий, що добровільне ув'язнене далеко прикрійше ніж примусове. Гадка, що ви кожної хвилі маєте право вийти на свободу, затроїть вам в казamatі життя. Мені жаль вас!

І тепер банкер ходячи сюди й туди по хаті, згадував те все й запитував себе:

— По що сей заклад? Який пожиток з того, що юрист стратив п'ятнацять літ життя, а я кину два мільйони? Чи се докаже людям, що кара смерті гірша або ліпша ніж доживотна вязниця? Ні й ні. Дурне й безглузде. З моєї сторони то була забаганка ситого чоловіка, а зі сторони юриста — просте лавіштво на гроші...

Дальше він згадував про те, що стало ся після сього вечера. Було порішено, що юрист буде відсиджувати свою вязницю під найострійшим надзором в одній з офіцин, що були побудовані в саді банкера. Вони були так умовили ся, що через п'ятнацять літ він не буде мати права переступати поріг офіцини, бачити живих людей, чути людський голос, відбирати листи й часописи. Йому було вільно мати музичний інструмент, читати книжки, писати листи, пити вино й курити тютюн. З зовнішнім сьвітом, він міг, по умові, зноситись не інакше, як мовчки, через маленьке вікно, наумисне на те уряджене. Все, що потрібно, книжки, ноти,

вино й т. п. він міг діставати написавши картку в якійби схотів скількості, але тільки через вікно. Договір передбачував всі деталі й дрібниці, що робили ув'язнене строго одиночним, і обов'язував юриста висидіти рівно п'ятнадцять літ від 12-тої години 14 падолиста 1870 р. до 12-тої години 14 падолиста 1885 р. Найменша проба зі сторони юриста порушити услів'я, хоча би на дві хвилини перед реченцем увільняли банкера від обов'язку платити йому два мільйони.

В першому році ув'язнення юрист, на скільки можна було судити з його коротких записок, сильно страждав через самоту й нудьгу. З його офіційних тягом в день і вночі чути було звуки фортепіано! Він не хотів ані вина ані тютюну. Вино, писав він, розбуджує бажання, а бажання — перші вороги в'язня; при тім ще нема нічого нуднішого, як пити добро вино й нікого не бачити. А тютюн псує повітря в кімнаті. Першого року юристові посилали книжки переважно легкого змісту: романи зі скомплікованою любовною інтригою, кримінальні й фантастичні оповідання, комедії і т. п. Другого року музика в офіційній вже затихла, і юрист у своїх картках жадав тільки клясків. П'ятого року знов було чути музику, й в'язень попросив вина. Ті, що слідили за ним через віконце говорили, що цілий сей рік він тільки їв, пив і лежав на постелі, часто позіхав, злісно бесідував сам з собою. Книжок він не читав. Часом він сів на ніч писати, писав довго й над раном дер на кавальчики все написане. Нераз чули, як він плакав.

В другій половині шестого року в'язень взяв ся з зав'язем до ввучування язиків, до фі-

льософії і історії. Він взяв ся з жадобою до сих наук, так що банкер ледви міг встигнути зі спровадженням йому книжок. За чотири роки спроваджено на його бажане около шістьсот томів. В періоді того запалу банкер між иньшим одержав від свого вязня такий лист: „Дорогий мій сторожу! Пишу вам сі стрічки в шістьох мовах. Покажіть їх знавцям. Нехай прочитають. Як що вони не найдуть ані одної помилки, то благаю вас, кажіть вистрілити в саді з рушниці. Сей вистріл скаже мені, що моя праця не пішла на марне. Генії всіх віків і країв говорять різними мовами, але у всіх них говорять те саме полум'я. О, колиб ви знали, яке надземне щастє почуває моя душа через те, що я умію їх розуміти!“ Бажане вязня сповнено. Банкер казав вистрілити в саді два рази.

Дальше після десятого року юрист сидів нерухомо за столом і читав тільки Євангеліє. Банкерови видалось дивним, що чоловік, що справив ся за чотири роки з шістьма сотками трудних томів, стратив близько рік на читанє одної легкої до зрозуміння й не грубої книжки. За Євангелієм пішла історія релігій і богословіє.

В останні два роки вязень читав незвичайно багато, без ніякого вибору. Він займав ся то природописними науками, то знов жадав Байрона або Шекспіра. Бували й такі картки від нього, де він просив прислати йому рівночасно і хемію і медичний учебник і роман і ще який філософічний або богословський трактат. Його читанє подобало на те, наче він плаває в морю поміж обламками корабля

й бажаючи виратувати своє життя, чіпляється з жадобою то за один обломок то за другий!

II.

Старий банкер згадував те все й думав:

„Завтра о 12 годині він вийде на волю. По умові, я буду мусів виплатити йому два мільйони. Як що я їх виплачу, то все пропало: я цілком зруйнований...“

Перед п'ятнадцятьма роками він не знав рахуни своїм мільйонам, а вепер він бояв ся спитати себе, чого він має більше — чи гроший чи довгів? Газардова гра на біржі, ризиковні спекуляції і горячка, від котрої він не міг увільнитись, навіть на старість повели його інтереси до упадку, і він з неустрашимого, задумалого, гордого богача став середнім банкером, що дріжав при кождім підвищенню й обниженню паперів.

Проклятий заклад! — муркотів старий, хапаючись в розпуці за голову... — Чому сей чоловік не вмер? Йому ще тільки сорок літ. Він возьме з мене останнє, оженить ся, буде любитись життям, грати на біржі, а я, як жебрак, буду дивитись з заздрістю й що дня чути від нього ту саму фразу: „Я завдячую вам щасте мого життя, позвольте мені допомогти вам!“ Ні, сього занадто! Одинокий ратунок від банкрутства й ганьби — смерть сього чоловіка!

Вибила третя година. Банкер надслухував: дома всі спали й тільки було чути, як за

вікнами шуміли примерзлі дерева. Стараючись не видавати ніякого звука, він виймив з огнетривалої шафи ключ від дверей, що не відчинялись через п'ятнадцять літ, надягнув пальто і вийшов з дому.

В саді було темно й зимно. Йшов дощ. Острій вохкий вітер віяв по цілім саді й не давав деревам спокою. Банкер напружав зір, але не бачив ані землі, ані білих статуй, ані офіцини, ані дерев. Дійшовши до того місця, де була офіцина, він закликав два рази сторожа. Не було відповіді. Видно сторож сховався перед непогодою й тепер спав десь в кухні або в оранжерії.

„Як що мені стане відваги сповнити свій намір, — подумав старий; — то підозріне насамперед впаде на сторожа“.

Він намацав на помацки східці й двері і увійшов до передпокою офіцини, опісля напомацки дістав ся на невеличкий коридор і засвітив сірник. Тут не було живої душі. Стояло чиєсь ліжко без постелі, та чорвіла в куті залізна піч. Печатки на дверях, від кімнати вязня, були цілі.

Коли сірник загас, старий дріжучи зі зворушення, заглянув в маленьке віконце.

В кімнаті вязня горіла мрачно свічка. Він сам сидів коло стола. Було видно тільки його хребет, волосся на голові й руки. На столі, на двох фотелях і на килимі коло стола лежали розгорнені книжки.

Минуло п'ять мінут і вязень ані разу не порушив ся. П'ятнадцятьлітня вязниця научила

його сидіти нерухомо. Банкер зачукав пальцем у вікно і вязень не відповів на той стукані одним рухом. Тоді банкер здіймив осторожно печатки з дверей і вложив ключ в отвір замка. Заржавілий замок видав хрипливий звук і двері заскрипіли. Банкер думав, що зараз таки учує крик здивованя й кроки, але минуло три мінутки і за дверми було так тихо як і перше. Він рішився увійти до кімнати.

За столом сидів нерухомо чоловік неподібний до звичайних людей. То був скетет, обтягнений шкірою, з довгими жіночими кучерями і ковтуноватою бородою. Барва його лица була жовта, з земляним відтінком, щоки запалі, хребет довгий і вузкий, а рука, котрою він підпер свою волосату голову, була така тонка й худа, що було страшно дивитись на неї. В його волосю вже сріблялась сивина і, дивлячись на се зістаріле й нужденне лице, ніхто не повірив би, що йому тільки сорок літ. Він спав... Перед його похиленою головою лежала на столі картка паперу, на котрій було щось написано дрібним письмом.

„Нужденний чоловік! — подумав банкер. — Спить і мабуть снить ся йому мільони! А треба тільки мені взяти сього півумерлого чоловіка, кинути його на постіль, придусити злегка подушкою і навіть найсовіснійша експертиза не найде слідів насильної смерті. Але прочитаймо вперед, що він тут написав..

Банкер взяв зі стола картку й прочитав ось що:

„Завтра о 12 тій годині в полудне я одержу волю й право жити з людьми. Але заким я покину сю кімнату й побачу сонце, я уважаю потрібним сказати вам кілька слів. По чистій совісті й перед Богом, що мене бачить, заявляю вам, що я погорджую і волею, і життям, і здоров'ям і всім тим, що в ваших книжках називається щастям сьвіта.

„П'ятнайцять літ я студіював уважно земне життя. Правда, я не бачив землі й людей, але у ваших книжках я пив запашне вино, співав пісень, уганяв лісами за оленями й диками, любив жінок... Красуні, легкі наче хмарки сотворені чарами ваших геніяльних поетів витали у мене очима й шептали мені чудові казки, від яких п'яніла моя голова. У ваших книжках я вилазив на верхи Ельборуса й Монбляна і бачив відти, як ранками сходило сонце і як вечерами воно заливало небо, океан і гірські верхи пурпурним золотом; я бачив відти як надімною перерізуючи хмари блискалки блискавки; я бачив зелені ліси, поля, ріки, озера, міста, чув спів сірен і гру пастуших сопілок дотикав ся крил прегарних діаволів, що прилітали до мене розмовляти про Бога... В ваших книжках я кидав ся в бездонні пропасти, творив чудеса, вбивав, палив міста, проповідав нові релігії, завойовував цілі царства...

„Ваші книжки дали мені мудрість. Все те, що віками творила невтомна людська думка, стиснено в моїм мізку в невеличку грудку. Я знаю, що я мудрійший від всіх вас.

„І я легковажу ваші книжки, легковажу всі добра земні й мудрість. Все нужденне,

марне, все наче привид, обман і злуда. Хоч ви й горді, мудрі й гарні, але смерть зітре вас з лиця землі так само як мишей в норі, а потімкі ваші, історія, безсмертність ваших геніїв все замерзне або згорить разом з земною кулею.

Ви одуріли і йдете не по тій дорозі. Брехню берете, за правду а погань за красу. Би здивувались би якби наслідком якихось небудь обставин на яблунах і помаранчевих деревах вирости замість овочів жаби і ящірки, або якби рожі почали видавати запах зіпрітого коня; так я дивують вам, що заміняли небо на землю. Я не хочу розуміти вас.

„Аби показати вам ділом погорду до всего, чим ви живете, я зрікаюсь двох мільйонів, про які я колись марив, наче про рай, і які я тепер легковажу. Щоб стратити до них право, я вийду відси пять годин перед умовленим речинцем і тим способом нарушу умову“...

Прочитавши се, банкер положив лист на стіл, поцілував дивного чоловіка в голову, заплакав і вийшов з офіщини. Ніколи иньшим часом, навіть після великих неудач на біржі, він не почував такої сильної погорди до себе самого, як тепер. Прийшовши до дому, він ляг до ліжка, але зворушене й слези довго не давали йому заснути.

На другий день рано поприбігали бліді сторожі й повідомили його, що вони бачили, як чоловік, що жив в офіщині, виліз вікном до саду, пішов до воріт, опісля кудись укрит ся.

Разом зі слугами банкер зараз таки пішов до офіщини й справдив утечу свого в'язня. Аби не давати поводу до непотрібних розговорів, він взяв зі стола лист з відмовою і, вернувши до себе сховав його до огнетревалої шафи.

Без титулу.

(Без заглавія).

В V віці, так як і тепер що рана сонце вставало й що вечера лягало спати. Рано, коли перші промінї цілували ся з росою, земля оживала, повітре наповняло ся звуками радості, одушевлення й надії, а вечером тота земля затихала й тонула в понурих пітьмах. Дні були як дні, ночі як ночі. Зрідка надтягала хмара й грізно гремів грім, або падала з неба неуважна зьвізда, або прибігав блідий монах і розказував братії, що недалеко від монастира він бачив тигра — тай тільки, а опісля кнов пішли дні як дні, ночі як ночі.

Монахи працювали й молились Богу, а їх старенький настоятель грав на орґані, складав латинські вірші й писав ноти. Сей чудовий дідусь мав незвичайний талан. Він грав на орґані з таким артизмом, що навіть і найстарші монахи, що під кінець життя мали притуплений слух, не могли здержати сліз, коли з його келії роздавались звуки орґана. Коли він про-

що говорив, навіть про щось зовсім звичайне, наприклад про дерева, про звірів або про море, його не можна було слухати без усміху або без сліз, і здавало ся, що в його душі звеніли такі самі струни, як в органі. Колиж він гнівав ся, або віддавав ся сильній радості, то його опановував пристрастний порив, на блискучих очах виступали слези, лице ставало рум'яне, голос гремів, як грім, і монахи слухаючи його відчували, як його запал неволив їх душі; в такі прегарні, чудові хвилі його власть бувала безгранична, і колиб він наказав своїм монахам кинутись в море, то всі вони що до одного поспішили би з одушевленням сповнити його волю.

Його музика, голос і вірші, в котрих він прославляв Бога, небо й землю, були для монахів жерелом безнастанної радості. Бувало, що в їх монотоннім життю наскучували їм дерева, квітки, весна, осінь, шум моря мучив їх слух, спів птахів ставав непріємним, але таланти старенького настоятеля, так як хліб були потрібні щодня.

Минали десятки літ, і все був день як день, ніч як ніч. Крім диких птахів і звірів, не було коло монастиря ані живої душі. Найблизша людська оселя була далеко і щоби дістатись до неї з монастиря або з неї в монастир треба було перейти сто верст пустинею. Переходити пустиню рішались тільки люди, що не цінили зовсім життя, вирікались його і йшли в монастир, як в могилу.

Якеж отже було здивованє монахів, коли раз в ночі застукав до їх воріт чоловік, що прийшов був з міста і був найзвичайнішим собі грішником, що любив жите! Чоловік сей

заким ще помолив ся й попросив благословення настоятеля, зажадав вина і їди. На питанє, як він дістав ся з міста на пустиню, він відповів довгою ловецькою історією: пішов на лови, випив за багато і заблукав ся. На пропозицію вступити до монастиря й спасти свою душу, він відповів усьміхом і словами: „Я не вам рівня.“

Наївшись і напившись, він оглянув монахів, що йому услужували, покивав з докором головою й сказав:

— Ви нічого не робите монахи. Тільки й знаєте, що їсти й пити. Хиба так треба спасати душу? Подумайте: тоді, як ви тут сидите в спокою, їсте, пете й марите про вічне щастє, ваші ближні погнбають і йдуть до пекла. Подивіть ся, що дієть ся в місті! Одні умирають з голоду, другі, не знаючи куди подівати своє золото топлять себе в розпусті й гинуть як мухи, що прилипли до меду. Нема в людях ні віри ні правди. Хтож повинен їх ратувати? Хто повинен научати? Вжеж не я, що від рана до вечера паний? Хибаж на те дав вам Бог смиренний дух, серце повне любови й віру, аби ви сиділи тут в чотирох стінах і нічого не робили?

Пяні слова чоловіка з міста були зухвалі й непристойні, але вони дивним способом зробили вражінє на настоятелю. Старенький переглянув ся зі своїми монахами, поблід і сказав:

— Братя, таж він правду говорить! Справді бідні люди через нерозум і слабість гинуть в гріху й невірі, а ми із місця не рухаємось, наче се до нас не належить. Чому би я не

мав піти й пригадати їм про Христа, котрого вони забули.

Слова міського чоловіка запалили душу старенького настоятеля; на другий день він взяв свою тростину, попрощався з братією й пішов до міста. І монахи лишилися без музики, без його бесід і віршів.

Перенудилися вони місяць оден, другий а старенький не вертав ся. Вкінці по трех місяцях залунав знайомий стук його тростини. Монахи кинулись йому на зустріч і обсипали його питаннями, але він замість того, щоб тішитись ними, заплакав гірко і не сказав ані одного слова. Монахи запримітили, що він дуже постарів ся і схуд, що лице його було змучене й виражало глибокий смуток, і коли він заплакав, то виглядав як чоловік, котрого ображено.

Монахи заплакали також і зі співчутем почали розпитувати, чому він плаче, чого лице його таке понуре, але він не сказав ані слова і запер ся в своїй келії. Сидів він у себе сім днів, нічого не їв, не пив, не грав на органі і плакав. На пукане до дверей і на просьби монахів вийти й поділитись з ними своїм смутком він відповідав глибоким мовчанем.

Вкінці він вийшов. Зібравши коло себе всіх монахів, він з заплаканим лицем і з виразом смутку й обурення почав розповідати про те, що діялось з ним за останні три місяці. Голос його був спокійний, і они усміхали ся коли він описував свою дорогу з монастира до міста. По дорозі, говорив він, йому співали пташки, дзюрчали поточки, і солодкі, молоді надії ворушили його душу; він ішов і почув себе вояком, що йде в бій певний побіди;

він ішов мріючи й складав вірши і гімни і не-замітив, як скінчилась його дорога.

Але голос його дріжав, очі блиснули й цілий він загорів гнівом, коли почав говорити про місто і про людей. Ніколи в життю він не бачив і навіть не посьмів би уявляти собі того, що він подибав увійшовши до міста. Аж тут, у перше в життю, на старість він побачив і зрозумів, який сильний чорт, яке гарне зло і які слабі, слабодушні й нікчемні люди. Нещасливим трафом перше житло до котрого він увійшов, був дім розпусти. З пів сотки людей, що мали багато грошей, їли й без міри пили вино. П'яні вином, вони співали пісні й сьміло говорили страшні, обридливі слова, яких не відважить ся сказати чоловік, що боїть ся Бога; безгранично вільні, сьміливі, щасливі, вони не бояли ся ані Бога, ані чорта, ані смер-ти, і говорили й робили все, що хотіли і йшли туди, куди гнала їх пристрасть. А вино чисте як бурштин, з золотими іскрами, було, мабуть, незносно солодке й запашне, тому, що кождий, хто його пив, усьміхав ся щасливо й хотів іще пити. На усьміх чоловіка воно відповідало та-кож усьміхом, і коли його пили іскрилось з радости, наче знало, яку чортівську принаду крне воно в своїй солодичі.

Старенький запалюючись щораз більше й плачучи з гніву описував далі те, що він бачив. На столі перед учасниками бенкету, говорив він, стояла напів нага блудниця. Трудно уявити собі і знайти в природі щось більше гарне й чарівне. Ся гадина, молода, довгово-лоса, смуглява, з чорними очима і з повними губами, безстыдна й зухвала, щирила свої білі, як сніг, зуби і усьміхала ся, пачеб хотіла ска-

зати: „Дивіть, яка я пристрастна, яка гарна!“ Шовк її парча звисали гарними складками з її плечий, але краса не хотіла ховатись під одежною, і наче молода зелень з весняної рілі уперто перебивалась через складки. Зухвала жінка пила вино, співала пісні й віддавалась кождому, хто тільки хотів.

Дальше описував старенький потрясаючи гнівно руками кінські перогони, борбу биків, театри, робітні артистів, де малюють і ліплять з глини нагих жінок. Говорив він з вітхненем, гарно й звучно, наче грав на невидних струнах, а остовпілі монахи жадно слухали його бесіди й одушевлене захоплювало їм дух... Описавши всі принади чорта, красу зла й чарівну грацію обридливого жіночого тіла, старий прокляв чорта, обернув ся і зник за своїми дверми...

Коли він на другий день рано вийшов з келії, в монастирі не було й одного монаха. Всі вони повтікали до міста.

І в а с ь к о.

Івасько Жуков, девятилітний хлопець відданий три місяці тому на науку до шевця Аляхіна, в ніч під Різдво не клав ся спати. Діждавшись, коли господарі й челядники пішли на утреню, він виняв з господарєвої шафки флящину з атраментом і ручку з жаржавілим пером і, розложивши перед собою пімняту картку паперу, зачав писати. Закам виписав першу букву, він кілька разів трівожно поглянув на двері і вікна, кинув оком на образ, від котрого по оба боки йшли полиці з копитами, і довго зітхнув. Папір лежав на лавці, а сам він клячав перед лавкою.

„Дорогий дідуню, Константине Макаричу! — писав він. — І пишу до тебе лист. Поздоровляю Вас з Різдвом і жичу всего від Господа Бога! Нема в мене анї батька, анї мамунї, тільки ти оден зістав ся!“

Івасько звернув очима на темне вікно, де блимав образ його сьвічки й живо представив собі свого діда Константина -Макарича, що

служить за нічного сторожа у панів Жіварьових. Се маленький, сухенький, але незвичайно жвавий і рухливий дідуган 65-літній, з вічно усміхненим лицем і паними очками. В днину він спить в челядній кухні, або балакає з кухарками, а в ночі ходить заматулений в широкий кожух довкола двора й стукає своїм тарахкалом. За ним, звисивши голови, ходять стара Каштанка і песик Вюн, названий так задля чорної барви і тіла довгого, як у ласиці. Сей Вюн незвичайно чемний і ласкавий, однаково мило глядить на своїх і на чужих, але не має кредиту. Під його чемністю й покірністю криється езультська підступність. Ніхто ліпше від нього не уміє в добрий час підкрати ся і цупнути за ногу, дібрати ся до ледівні, або украсти у мужика курку. Йому вже не раз відбивали задні ноги, два рази його вішали, що тижня били майже на смерть, але він все відходив.

Тепер, певно дід стоїть коло воріт, привмурює очі до яскраво-червоних вікон сільської церкви і, притупуючи берлячами, балакає з челядію. Тарахкало його привязане до пояса. Він забиває руки, кулить ся з зимна і сьміючись по дідівськи, щіпає то покоївку, то кухарку.

— Може би табачки нам понюхати? — говорить він, підставляючи бабам свою табакерку.

Баби нюхають і чихають. Дід незвичайно радіє, заходить ся веселим сьміхом і кричить :

— Віддирай, примерзло!

Дають понюхати табаки й псам. Каштанка чихає, крутить мордою і, ображена, відходить

на бік. Вюн з чемности не чихає й крутить хвостом. А погода прегарна. Повітре тихе, прозорє й сьвіже. Ніч темна, але видно ціле село з його білими стріхами й стовпками диму, що йде з коминів, дерева, посріблені инеем, горбкн. Ціле небо засипане зьвіздами, що миготять весело, і молочна дорога рисуєть ся так ясно, наче її перед сьвятами вимили й натерли снігом...

Івасько зітхнув, умочив перо й писав далі. „А вчєра була мені виволочка. Господар виволік мене за волосє на двір і став потягати потягачем за то, що я колисав їх дитину в колисці й несподівано заснув. А на тижни господарня казала мені обшкробати оселедця і а я зачав від хвоста, а вона взяла оселедця і його мордою зачала мене в писок тикати... Челядники з мене сьміють ся, послають в шинок за горілкою і приказують красти у господарів огірки, а господар бє, чим попаде. А їдн нема нїякої. Рано дають хлїба, на обід каші, а на вечер також хлїба, а щоби чаю або борщу, то господарі самі таскають. А спати кажуть мені в сїнях, а коли дитина їхня плаче, то я зовсїм не сплю, а гойдаю колнєску. Дорогий дїдусю! зроби божу милість, возьми мене звідєсн до дому, на село, нема у мене нїякої спроможности... Кланяюсь тобі в нїжки й буду вічно Бога просити, виведи мене звідєсн, а то умру...“

Івась скривив рот, потер своїм чорним кулаком очи й захлипав.

„Я тобі буду табаку терти, — писав він дальше, — Богу молитись, а якби коли що, то висічи мене, як Сидорову козу. А як що ти думаєш, що для мене служби нема, то я Христа рада попрошу ся до оконома чоботи

чистити, або замість Федька підпаском стану. Дорогий дідуню! нема ніякої спроможности просто смерть... Хотів був пішки втічи на село, та чобіт нема, морозу боюсь... А коли виросту великий, то за то саме буду тебе годувати і не дам нікому обиджати, а умреш, то буду за упокой душі молити ся Богу, зовсім так, як за мамуню Пелягію...

„А Москва місто велике. Доми всі панські і коний багато, а овець нема і пси не злі. З зьвіздою тут хлопці не ходять і на крилос нікого не пускають сьпівати, а раз я видів в одній крамниці на вікні, гачки продають такі з жердками, і на всіляку рибу, дуже добрі, навіть є такий оден гачок, що пудового*) сома удержить. І бачив такі крамниці, де рушниці всякі, такі як панові, так, що небоже зі сто рублів кожда... А в ятках і тетереви і орябці і заяці, а в яким місці їх стріляють, про те купці не кажуть.

„Дорогий дідуню, а коли у панів буде деревце з гостинцями, возьми мені золочений оріх і в зелену скриньочку сховай. Пепроси у паннунці Ольги Ігнатовни, скажи, для Іваська...”

Івасько конвульсійно зітхнув і знов вдивився у вікно. Він згадав, що за деревцем для панів все ходив дід у ліс і брав з собою внука. Веселий був час! І дід кахикав, і мороз кахикав а дивлячись на них і Івасько кахикав. Бувало, заким вирубає деревце, дід викурює люльку, довго нюхає табаки, посьмішкуєть ся зі змерзлого Івасика... Молоді ялички обліплені инеем, стоять нерухомо і чекають, котрій з них

*) Пуд = 20 кільо.

вмирати? Не знати, відки взяв ся й заяць: летить стрілою по заметах... Дід не може, аби не крикнути:

— Тримай, тримай, тримай! Ах, куций чорт!

Зрубану яличку дід тягнув в панський дім, а там брали ся убирати її... Найбільше заходила ся панночка Ольга Ігнатівна, улюблениця Іваська. Коли ще жила Іваськова мати, Пелягія, і служила у панів за покоївку, Ольга Ігнатівна годувала Іваська кармелями і задля розривки ввучила його читати, писати, рахувати до сто і навіть танцювати кадрили. Коли-ж Пелягія померла, сироту Іваська сировадили в челядну кухню до діда, а з кухні в Москву до шевця Аляхина.

„Приїзжай дорогий дідуню, — писав дальше Івасько, — Христом Богом тебе благаю, возьми мене відси! Пожалуй ти мене сироту нещасливого, а то мене всі побивають і їсти страх хочеть ся, а нудьга така, що й сказати трудно, все плачу. А якось то господар копитом по голові ударив, так, що я упав і на силу прочуняв. Пропав мій вік, гірше як той пес... А ще я кланяюсь Олені, кривому Юркови і фірманови, а гармонію мою нікому не давай. Зістаюсь твій внук Іван Жуков, дорогий дідуню, приїзджай...“

Івасько зложив в четверо записану картку і вложив її в куверту, що купив день перед тим за копійку... Подумавши трохи, він помачав перо і написав адрес:

На село дідунєви.

Потім почіхав ся, подумав і додав: „Константину Макарічу“. Вдоволений тим, що йому не перешкодили писати, він надів шапку і, не

накидаючи на себе опанчини, просто в сорочці вибіг на вулицю...

Різнюки в ятках, котрих він розпитував вчора, сказали йому, що листи кидають в поштові скриньки, а зі скриньок розвозять їх по всій землі поштовими трійками з п'яними візниками і зв'язаними дівочками. Івасько добіг до першої поштової скриньки і всунув дорогоцінний лист в отвір... Заспокоєний солодкими надіями, він годину пізнійше твердо спав... Йому снилася піч. На печі сидить дід, звисавши босі ноги, і читає лист кухаркам... Коло печі ходить Вюн і вертить хвостом...

На засланю.

(Въ ссылкѣ.)

Старий Семен, прызвищем Толковий, і молодий татарин, котрого імени ніхто не знав, сиділи на березі коло огню, і нинішні три перевізники були в хаті. Семен, шістьдесятилітний дід, худий і беззубий, але широкий в плечах і з виду ще здоровий, був п'яний; він давноби вже пішов спати, але в кешени він мав ще півлітри, і бояв ся, щоб в хаті хлопці не попросили у нього горілки. Татарин був хорий, нудив сьвітом і, загортаючись у свої лахи, розповідав. як то добре в Симбірській губернії і яку гарну й розумну жінку він лишив дома. Йому було двацятьпять літ, не більше, а тепер при блеску огню, він блідий з сумним, хоробливим лицем виглядав на хлопчика.

— Воно, розумієть ся, тут не рай, — говорив Толковий. — Сам бачиш: вода, голі береги, кругом глина й більш нічого... Давно вже по Великодни, а на ріці лід іде і нині рано був сніг.

— Зле! зле! — сказав Татарин і оглянув ся з перестрахом.

На десять кроків від них пліла темна, зимна ріка, вона муркотіла, хлюпала об розритий глинястий беріг і скоро неслась кудись в далеке море. Коло самого берега чорніла велика баржа, яку перевізники називають „карбасом“. Далеко на тім березі, поблискуючи й погасаючи повзали наче гадюки огні: то палили торішню траву. А за гадюками знов пітьми. Чути, як невеличкі криги штовхають баржу. Вохко, зимно...

Татарин глянув на небо. Зьвізд таксамо багато, як і дома у нього, така сама чорнота довкола, але чогось бракує. Дома, в Сибірській і, бернії зовсім не такі зьвізди й не таке небо.

— Зле! зле! — повторив він.

— Привикнеш! — сказав Толковий і засміяв ся. — Тепер ти ще молодий, дурний, молоко на губах не обсохло, і здаєть ся тобі з дурноти, що нема чоловіка нещасливішого від тебе, а прийде пора, сам скажеш: дай Боже кожному таке житє. Поглянь ти на мене. За тиждень піде вода і тут поставимо ми пором, всі ви підете гуляти по Сибірі, а я лишусь і почну ходити від берега до берега. Вже двацять два роки так ходжу. День і ніч. Щупак і лосось під водою, а я над водою. І Богу дякувати. Нічого мені не потрібно. Дай Боже кожному таке житє.

Татарин підложив хворосту до огню, ляг близше й сказав:

— Мій батько хорий чоловік. Коли він умре, мати й жінка сюди приїдуть. Обіцяли.

— А пощо тобі мати й жінка? — спитав Толковий. Дурниця брате тай тільки. Се тебе чорт спокушає, лихо на його душу. Не слухай його, проклятого. Не давай йому волі. Він тобі про бабу, а ти йому на злість: не хочу! Він тобі про волю, а ти упри ся і — не хочу! Нічого не потрібно! Нема ані батька, ані матери, ані волі, ані хати ані нічого. Нічого не потрібно, лихо на їх душу!

Толковий потягнув з фляшки й говорив далі:

— Я, братнку, не простий хлоп, не з хамського стану, а дяківський син, і коли на волі жив в Курску, ходив в сурдуті, а тепер довів себе до тої точки, що можу голий на землі спати й траву жерти. І дай Боже кожному такого житя. Нічого мені не потрібно і нічого не бою ся, і так себе розумію, що нема чоловіка багатшого -й свободнійшого від мене. Як прислали мене сюди з Росії, я зараз від першого дня упер ся: нічого не хочу! Чорт мені про жінку і про рідню, і про волю, а я йому: нічого мені не потрібно! Поставив на своїм і ось, як бачиш, добре живу, не нарікаю. Але як хто чортовн сфольгує і хоч раз послухає його, той пропав, нема йому ратунку: застрягне в болоті по саму маківку й не вилізе. Не то, що ви дурні мужики, але й благородні й образовані пропадають. П'ятнайцять літ тому прислали сюди з Росії одного пана. Щось там з братьми не поділив і в завіщаню щось пофальшував. Говорили, що з князів чи з баронів, а може просто з урядників — хто його знає! Ну, приїхав сюди пан і що найперше купив собі зараз в Мухортинськім дім і землю. „Хочу, каже, своєю працею жити, в поті лица,

тому, що каже, я тепер не пан, а засланець.“
Щож, кажу, Боже помагай, діло добре. Був він тоді ще молодий, запобігливий, трудящий: сам і косив, бувало і рибу ловив, і верхом на шістьдесять версг їздив. Тільки ось біда: від першого року почав їздити до Гиріна, на пошту. Бувало, стоїть у мене на поромі й зітхає: „Ох, Семене, якось довго не приспляють мені з дому гроший. Непотрібно, кажу, Василю Сергієвичу, гроший. По що їх? Покиньте ви старе, забудьте наче його зовсім не було, наче тільки спило ся, а починайте на ново жити. Не слухайте, кажу, чорта, він до доброго не доведе, в стричок затягне. Тепер ви бажаєте гроший, кажу, а за якийсь час, чогось ниньшого захочете, а опісля іще, іще. Коли, кажу, бажаєте собі щастя, то поперед усього — нічого не бажайте. Так... Вже коли, кажу, доля нас гірко скривдила, то нема що ласки у неї просити й кланятись їй низенько, а треба незважати на неї і сьміятись з неї. А то вона сама насьмієть ся. Так і кажу йому... За два роки перевозжу я його на той бік, а він затирає руки й сьмієть ся.

„Іду, каже, до Гиріха жінку стрічати. Пожалувала мене, каже, приїхала. Добра вона така.“ І сам він з радости аж задихав ся. І ось за два дні їде з жінкою. Дама молодода, гарна, в капелюсі, на руках дитина — дівчинка. І ріжних пахунків багато. А мій Василь Сергієвич крутять ся коло неї, не може ані надивитись ані нахвалитись. „Так, брате Семене, і в Сибірі люди живуть!“ Ну, думаю, добре, не натішиш ся ти. І з того часу, диви, що тиждня, почав до Гиріна довідуватись, чи не прийшли з Росії гроші. Гроший треба було

безліч. „Вона, каже, задля мене тут в Сибірі свою красу й молодість тратить, мою гірку долю зі мною ділить, і тому, я повинен їй у всім годити...“ Аби пані було прийнятніше, познайомився він з урядниками і з усяким дрантем. А всю тоту компанію, звісно, годувати й поїти треба, тай ще аби фортеп'яни був і песик кудлатенький на софі, — здохби він... Збитки й розкіш, одним словом: Пані недовго з ним прожила. Куди їй? Глина, вода, морози, ніярини ні садовини, кругом необразовані та п'яні, ніякого поведення, а вона пані пещена, столична... Звісно, занудилась. Та й чоловік, як там не говори, вже не пан, а засланець — не та честь. За три роки, памятаю, вночі під само Успен'є, кричить з того берега. Пішов я туди на поромі, дивлюсь — пані, зовсім загорнена, а з нею молодий пан, урядник. Тройка... Перевіз я їх сюди, сіли — і поминай, як звали.“ Тільки їх і бачили. А над раном Василь Сергіївчич жене парюю коний. „Не переїжджала туди, Семене, моя жінка з паном в окулярах?“ Переїжджала, кажу, — шукай вітра в полі! Пігнав він на здогін, п'ять діб гнав. Коли опісля я перевозив його на ту сторону, він кинувся на пором і нуж товкти головою об дошки й вити. Так то так, кажу: Сьміюся і пригадую йому: „І в Сибірі люди живуть!“ А він ще дужче побивається... Опісля знов захотілось йому волі. Жінка до Росії подалась, і його туди потягнуло, щоб її побачити і від любовника визволити. І почав він, братику мій, мало не щодня гонити на пошту, то до міста до начальства. Тягом просьби писав і подавав, щоб його помилували й назад до дому завернули, і говорив він, що на самі телеграми пішло двіста

рублів. Землю продав, дім у жидів заставив. Сам він посивів, згорбив ся, пожовк на лиці, наче сухітник. Тут говорять з чоловіком і все кахикахи... і слези в очах. Протягав ся він оттак з просьбами вісім літ, а тепер знов ожив і веселий став: новий збиток видумав собі. Бачиш, дочка вросла. Дивить ся він на неї не може надивитись. А вона, по правді, нічого: гарненька, чорноброва й жвавої вдачі. Що неділі він їздить з нею до Гиріна, до церкви. Стануть на поромі обоє рядочком, вона сьмієть ся, а він очий з неї не зводить. „Так, каже, Семене, і в Сибірі люди живуть. І в Сибірі буває щастє. Поглянь но, каже, яку доньку я маю! Такої другої хіба, й на тисячу верст не найдеш.“ Донька, кажу, гарна, се, дійсно, правда... А сам собі думаю: „Стривай лише... Дівка молода, кров грає, жити хочеть ся, а яке тут жите?“ І почала вона, брате, нудитись... Сохла — сохла, зівяла, заслабла і тепер рушитись не може. Сухоти. Ось і маєш сибірське щастє, лихо на його душу, ось і маєш і в Сибірі люди живуть... Почав він тягом їздити по докторах та возити їх до себе. Як захує, що на двіста або на триста верст є доктор або знѣхор, то і їде за ним. Страх, скільки гроший на докторів пішло, а вже, я думаю, ліпше пропити тоті гроші... Однако вмире. Умире вона певнісінько, а тоді він цілком пропав. З туги повіситься, або до Росії втіче — звістно. Втіче, а його зловлять, опісля суд, каторга, різок поpróbують...

— Добре, добре, — промуркотів татарин, здригаючись від дрощів.

— Що добре? — спитав Толковий.

— Жінка, донька... Нехай каторга і нехай нудьга, за те він бачив і жінку, і доньку... Ти кажеш, що нічого не потрібно. Але нічо — зле! Жінка прожила з ним три роки — се йому Бог подарував. Нічо — зле, а три роки — добре. Як не розумій? Дріжучи і з напруженням вишукуючи розійські слова, яких він не багато знав і загикаючись, татарин почав говорити про те, що не дай Боже захорувати на чужині і вмерти, і бути закопаним в зимну, ржаву землю, що якби жінка приїхала до нього хоч на один день а навіть на одну годину, то за таке щасте він згодив би ся прийняти які хоч муки і дякувавби Богу. Ліпше один день щастя, ніж нічо.

І він знов розповів, яку гарну й розумну жінку він лишив дома, опісля взявши ся обома руками за голову, він заплакав і почав запевняти Семена, що він нічого не завинив і терпить безневинно. Його два брати й вуйко забрали у хлопа коний і збили старого трохи не на смерть, а громада осудила не по совісти і видала ухвалу, аби всі три брати пішли в Сибір, а вуйко, чоловік багатий, лишив ся дома.

— Приви-икнеш! — сказав Семен.

Татарин замовк і вліпив заплакані очі в огонь; на його лиці був вираз здивованя й перестрахи, наче він все ще не розумів, чому він тут в пільмах і в вогкості, коло чужих людей, а не в Симбірській губернії. Толковий лїг коло огню, усміхнувся до чогось і засьпівав півголосом пісню.

— Яка їй радість з батьком? — промовив він трошки згодом. Він її любить, тишить ся нею, се правда; але брате, йому не клади

також пальця в губу: старий строгий, твердий. А молодим дівкам не строгости потрібно... Їм треба ласк тай хіхів тай сьміхів, перфумів, помади. Так..., так то так! — зітхнув Семен і тяжко підніс ся. — Вся горілка вийшла, отже час спати. Що? Піду, брате...

Лишившись сам, татарин докинув хворосту, ляг, і дивлячись на огонь, почав думати про рідне село і про свою жінку; хочби на місяць жінка приїхала, хоч на день, а там, як схоче нехай і назад їде! Ліпше місяць або хочби день ніж нічо. Але, як що жінка додержить обіцянки і приїде, то чим її годувати? Де вона тут жити буде?

— Коли нема що їсти, то як жити? — спитав на голос татарин.

За те, що він тепер день і ніч робив веслом, йому платили тільки десять копійок на добу. Правда, подорожні давали на чай і на горілку, але хлопці ділили цілий дохід межі собою, а татарину нічого не давали і тільки сьміялись з нього. А з бідн голод і холод і страшно... Тепер ось, коли все тіло болять і дріжкить пітиби до хати й лягти спати, але там нема чим накритись і зимнійше ніж на березі; тут також нема чим накритись, але всеж можна бодай огонь розвести...

За тиждень, коли вода цілком спаде і поставлять тут пором, то всі перевізники крім Семена будуть вже не потрібні і татарин почне ходити, від села до села й просити милостині й роботи. Жінці тільки сімнайцять літ; вона гарна, пещена, несьмілива, — хибаж і вона буде ходити по селах з відслоненим лицем і просити милостині? Ні, про се й подумати страшно...

Вже свитало; визначалась виразно баржа, корчі лозини на воді і дрібні хвилі, а оглянутись поза себе — там глиняста круча, в долині хатина, покрита бурою соломою, а висше тулять ся сільські хати. На селі піяли вже кури.

Руда глиняста круча, баржа, ріка, чужі, лихі люди, голод, холод, хвороби — можливо, що в дійсности всего того й нема. Імовірно все те тільки сниться, — думав татарин. Він знав, що спить і чув своє хропінє... Він розуміється, дома, в Симбірській губернії, і треба йому тільки закликати жінку по імені, щоб вона обізвалась; а в сусідній кімнаті мати... Одначе, які страшні сни бувають! По що вони? Татарин усміхнувся й вітворив очі. Що се за ріка? Волга?

Йшов сніг.

— Дава-ай! — кричав хтось на тім боці: — Кар-ба-а-с*)! Татарин прокльнувся й пішов будити товаришів, щоб плисти на той бік. На березу показались перевізники, задягаючись по дорозі в драні кожухи і лаючись з просоня хрипливими голосами та здрігаючись з зимна. Після сну ріка, від котрої віяло гострим холодом, очевидно видалась їм гидкою й страшною. Не кваплячись повскакували вони в карбас... Татарин і трох перевізників взяли ся до довгих весел з широкими лопатами, що в півтямах виглядали як ракові кліщі, Семен наляг животом на довгу керму. А на тім боці все ще кричали, мабуть думаючи, що перевізники сплять, або пішли на село до коршми.

— Гаразд, встигнеш! — промовив Толковий тоном чоловіка, що переконаний, що на

*) Великий човен.

сім світі нема потреби спішитись — однаково, мовляв, нічого доброго не вийде.

Тяжка незграбна баржа відділилась від берега й поплила поміж корчі лозини, і тільки по тім, що лози відступались поволи назад, можна було запримітити, що вона не стояла на однім місці, а рухалась. Перевізники махали враз веслами; Толковий лежав жавотом на кермі, і описуючи в повітря дугу, лїтав з одного краю на другий. В пїтьмах здавало ся, наче люди сидїли на якимсь передпотопнім зьвірі з довгими лапами й відпливали на нїм в зимний понурий край, який бувало снить ся підчас зморв.

Минули лози, вплили на простір. На тім боці вже почули стук і рівномірне хлюпане весел і кричали: „Скорше! скорше!“ Минуло ще з десять мінут і баржа тяжко ударила об пристань.

— І все сипле й сипле! — муркотїв Семен, обтираючи з лица сніг. І відки воно береть ся, Бог його знає!

На тім боці чекав сухорлявий, невеличкого росту старий чоловік, в короткім лисячїм футрі й в білій баранковій шапці. Він стояв з далека від коньї і не рухав ся; його лице було повуре й задумане, наче він хотїв щось пригадати собі і сердив ся на свою непослушну пам'ять. Коли Семен підійшов до нього і і усміхаючись, зняв шапку, то він сказав:

— Спішу до Анастасїєвки. Доньці знов гірше, а до Анастасїєвки, кажуть, дали нового доктора.

Втягнули брїчку на баржу й поплили назад. Чоловік, котрого Семен назвав Василем Сергїєвичем, цілий час як плили стояв нерухомо,

сильно затиснувши свої грубі губи й дивлячись в одно місце; коли візник просив у нього позволення закурити в його присутності, він нічого не відповів, наче не чув. А Семен лежачи животом на кермі, дивився з усміхом на нього й говорив:

— І в Сибірі люди живуть. Жию-уть!

На лиці Толкового був вираз тріумфу, наче він щось доказав і тішився, що вийшло якраз так, як він предвидів. Нещасливий, безрадний вигляд чоловіка в лисячій футерку, справляв йому, очевидно, велику приємність.

— Болото, зле їздити тепер, Василю Сергієвичу, — сказав він, коли на березі запрягали коний. — Почекайтеб вам ще зо дві неділі, аж трохи підсохне. Або й цілком не їздилиб... Якби що доброго з тої їзди вийшло, а то самі ласкаві знати, що люди вік віки їздять, і в день і в ночі і все нічого доброго не виходить. Справді так!

Василь Сергієвич дав мовчки на горівку, сів на візок і поїхав далі.

— Ось по доктора пігнав! — сказав Семен, здригаючись від зима. — Так, шукай доброго доктора, шукай вітра в поли, хапай чорта за хвіст, лихо на твою душу! Ось які диваки! Господи, прости мені грішному!

Татарин підійшов до Толкового й дивлячись на нього з ненавистю й з обридженем, здригаючись і мішаючи до своєї ломаної бесіди татарські слова, промовив:

— Він добре... добре, а ти — зле! Ти зле! Пан добра душа, прегарна, а ти звір, ти зле! Пан живий, а ти здохлий... Бог сотворив

чоловіка, аби був живий, щоб була й радість і смуток аби був і горе щоб було, а ти хочеш нічого, значить, ти не живий, а камінь, глина! Каміню потрібно нічо, і тобі нічо... Ти камінь — і Бог тебе не любить, а пана любить!

Всі засьміялись; татарин скривився з обридженем, махнув рукою і, загортаючись в свої лахи, пішов до огню. Перевізники й Семен пішли до хати.

— Зимно! — захрипів один перевізник, ростагаючись на соломі, котрою була покрита вогка, глиняста долівка.

— Аякже, не тепло! — згодився другий.
— Каторжне жите!..

Всі лягли. Від вітру відчинялися двері й до хати завівало снігом. Встати й зачинити двері нікому не хотілось: всі померзли й лінувались.

— А мені добре! — промовив Семен, засипляючи. — Дай Боже кожному такого життя.

— Ти, звісно, семикаторжний. Тебе й чорти не беруть.

З надвору доходили звуки подібні до собачого втя.

— Хто се? Хто се там?

— Се татарин плаче.

— Он що... Дзвук!

— Приви—икне! — сказав Семен і зараз так заснув.

Незадовго поснули й иньші. А двері так і лишились незачинені.

В я р у.

(Въ оврагѣ.)

I.

Село Уклєєво лежало в яру, так що з гостинця і з залізничної стації було видно тільки дзвіницю й комини фабрики перкалїв. Коли подорожні питали, що се за село, то їм говорили:

— Се те село, де дяк на похоронї всей кавяр з'їв.

Якось раз на поминках у фабриканта Костюкова, старенький дяк побачив між закусками сьвіжий кавяр і почав його лакомо їсти: його штовхали, сїпали за рукав, але він наче затуманїв від розсмакованя: нічого не почував і тільки їв. З'їв всей кавяр, а в пушці було чотири фунти. Від тої пори минуло вже багато часу, дяк помер давно, а про кавяр все пам'ятали. Чи то жите було тут таке убоге, чи люди не уміли нічого запримити, крім сеї пустої події, що стала ся перед десятима роками, досить,

що про село Уклєєво нічого иньшого не розказували.

В нїм тягом панувала пропасниця і було бездонне болото навіть і в літі, особливо під потоми, над котрими похляляли ся верби, що кидали широку тінь. Тут все заносило фабричними відпадками й оцтовим квасом, котрого уживано при виробі перкалів. Фабрики — три перкалевих а одна гарбарська — були не в сашім селі, а на краю й здалека. Се були невеличкі фабрики і у всіх робило не більше як около чотирьста робітників. Від гарбарської фабрики вода в ріці часто смерділа; відпадки заражали луки, селянська худоба хорувала на сибірську заразу, і було наказано замкнути фабрику. Її уважали замкненою, але вона йшла потайки за відомостю станового пристава й повітового лікаря, котрим властитель платив по десять рублів на місяць. В цілім селі було тільки два порядні доми, муровані, бляхою криті; в однім з них була волость, в другім, поверховім, якраз напротів церкви, жив Цибуєн, Григорій Петров, епіфанський міщанин.

Григорій мав корінний склепик, але се тільки для позору, а в дійсности він торгував горілкою, худобою, шкірами, збіжем, свиньми, торгував чим трафилось, і коли наприклад за границю потреба було сорбк до дамських капелюхів, він заробляв на парі по трийцять копійок; він скуповував ліси на зруб, давав гроші на лихву, взагалі старий був оборотний чоловік.

Він мав двох синів. Старший, Анїсім, служив в тайній поліції, і рідко брав дома. Молодший, Стефан, взяв ся до торгу й помагав батькови, але справдішньої помочи від нього не

вимагали, бо він був слабого здоров'я і глухий; жінка його Аксінія, гарна, показна, що в сьвята ходила в капелюсі й з парасолькою, вставала вчасно, пізно йшла спати і цілий день бігала, підпнявши спідницї й дзвонячи ключами, то до шпіхліра, то до півниці, то до крамниці і старий Цибукін дивився на неї весело, очі його горіли й рівночасно він жалувач, що не старший син з нею жонатий а молодший, глухий, котрий, видно, не багато розумієть ся на жіночій красі.

Старий мав все наклін до родинного життя, і він любив свою сімю найбільше в сьвітї, особливо старшого сина — агента і невістку. Аксінія, ледви тільки вийшла за глухого, вже показала незвичайне розумінє інтересу і вона знала, кому можна дати на борг, кому не можна, ключі тримала при собі, не повіряючи їх навіть своєму чоловікови, стукала галками рахуючи*), заглядала коням в зуби, наче хлоп, і все сьміяла ся, або покрикувала, і що тільки вона робила чи говорила, старий все розчулювався й муркотів:

— Ой — так невісточка! ой красуня, матуся... Він був вдовець, але в рік по весілю сина не витерпів і сам оженився. Йому напшли на трийцять верст від Уклеєва дівчину Варвару Николаївну з доброї родини, вже немолоду, але гарну, показну. Скоро тільки вона спровадилася до кімнати на поверсі, в цілім домі стало ясно, наче у всі вікна вставили нові шибї. Почали сьвітитись лампки перед образами, столи були понакривані білими, як сьніг обрусами, на вікнах і в городці показали

*) В Росії рахують на т. зв. счотах — наспляних на дротї галках.

ся квітки з червоними очками і обідаючи не їли вже з одної миски, а перед кожним ставлено тарілки. Варвара Николаевна усміхалася приємно й ласкаво і здавалося, що все в хаті усміхається. І на подвір'ї, чого перше ніколи не було почали заходити жебраки, богомільці, прочани; під вікнами стало чути сьвівучі голоси уклеївських бабів і несмілий кашель слабих, спитих хлопів, віддалених з фабрики за п'янство. Варвара помагала гришми, хлібом, старою одежею, а опісля оббувши почала виносити потайки і з крамниці. Раз глухий бачив, як вона винесла дві півчвертки чаю, і се його занепокоїло.

— Тут мама взяли дві півчвертки чаю, — повідомив він опісля батька. — Куди се записати?

Старий не відповів нічого, тільки постояв, подумав, рухаючи бровами, і пішов на гору до жінки.

-- Варварушко, як що тобі, матусю, — сказав він ласкаво: — буде чого потрібно з крамниці, то бери. Бери собі ни здоровля, не сумнівайся.

І на другий день глухий, перебігаючи через подвір'я крикнув їй:

— Ви, мамо, як що потрібно, — беріть!

Втім, що вона давала милостиню, було щось нове, щось веселе й легке, як в ляпках і червоних квітках. Коли на пущене або на празник, який сьвятковано три дні, продавали хлопам стухле м'ясо, з таким тяжким запахом, що трудно було стояти коло бочки і брали від п'яних в застав коси, шапки, жіничні хустки, коли валялись в болоті фабричні робітники задурманені злою горілкою, і здавалось

що гріх, як густа мрака висів в повітря, тоді ставало якось легше на гадку, що там в хаті, є тиха, схлюдна жінка, що не мішаєть ся анї до мяса, анї до горілки; її милостиня в ті тяжкі, мрачні дні, мала таке значіне, як кляпа безпечности в машині.

Дні в домі Цибукіна сходили на клопотах. Ще сонце не зійшло, а Аксінія вже порскала умиваючись в сінях, самовар в кухні кипів і гудів, віщуючи щось недобре. — Старий Григорій Петров, одягнений в довгий, чорний сурдут і перкалеві сподні, в високих, блискучих чоботях, такий чистенький, маленький, походжував по кімнатах і стукав обцасниками, як свекор батенько, в певній пісні. Відчиняли крамницю. Коли розвиднілось, перед ганок заїжджав візок і старий жваво сїдав на нього, затискаючи по самі вуха свій великий кашкет і дивлячись на нього, ніхто не сказавби, що йому вже 56 літ. Його пращала жінка й невістка, і тоді, коли на нїм був гарний чистий сурдут і до візка був запряжений величезний вороний кінь, що коштував триста рублів, старий не любив аби до нього приступали мужики зі своїми просьбами й скаргами; він ненавидів мужиків і бривив ся ними, і коли бачив, що який мужик чекає коло воріт, то кричав з гнівом:

— Ти чого там стоїш? Йди далі!

Або, коли се був жебрак, кричав:

— Біг дасть!

Він їхав за інтересами; жінка його, одягнена темно в чорнім фартуху, спрятувала в кімнатах або помагала в кухні. Аксінія торгувала в крамниці, і на подвірю було чути, як бренькали фляшки й гроші, як вона сьмі-

яла ся або кричала, і як сердилися її крамничні гості, котрих вона кривдила; і рівночасно було знати, що там в крамниці потайний торг горілкою вже йде. Глухий сидів також в крамниці, або вложивши руки до кешійні ходив без шапки по вулиці й споглядав з розсіянем то на хати, то в гору на небо. Шість разів на день пили в сім дому чай; чотирь рази сідали за стіл їсти. Вечером рахували вторговані гроші й записували, опісля твердо спали.

Всі три фабрики перкалів в Уклееві й помешканя фабрикантів Хриміних Старших, Хриміних Молодших і Костюкова були получені телефоном. Провели телефон і до волостної управи, але там він скоро перестав фунгувати, бо в ній замножились блощиці й шваби. Волостний старшина був слабо письменний і в урядових паперах писав кожне слово великою буквою, але коли зіпсував ся телефон, то він сказав:

— Так, тепер нам без телефона буде невигідно.

Хриміни Старші безнастанно позивали ся з Молодшими, деколи й Молодші сварились меж собою й почивали позивати ся, і тоді їх фабрика не йшла місяць, два, поки вони не помирились і се було розривкою для мешканців Уклеева, тому, що з причини кожної сварки було багато говореня й сплетень. В сьвята Костюков і Хриміни Молодші уряджували прогульки по Уклееві, їздили по селу й душили телят. Аксінія шелестячи крохмальними спідницями, проходжувалась прибрана по вулиці, коло своєї крамниці. Молодші хапали її й забирали ніби то на силу з собою. Тоді виїз-

джав старий Цибукін, аби показати свого нового коня й брав з собою Варвару.

Вечером після їзди, коли лягали спати, на подвір'ю у Молодших грали на дорогій гармонії і коли сьвітив місяць, то звуки сї будили в душі тривогу й радість, і Уклеево вже не здавало ся ямою.

II.

Старший син Анїсім приїжджав до дому дуже рідко, тільки на великі сьвята, але зате прислав через земляків гостинці й листи, писані якоюсь чужою рукою, дуже гарно, все на великім аркуши паперу, в формі просьби. Листи були повні таких виразів, яких Анїсім не уживав ніколи в бесїді: „Дорогі татуню й мамуню, посилаю вам фунт цвітowego чаю для заспокоєня ваших фізичних потреб“.

На долинї в кождім листі було надрапано, наче зіпсованим пером: „Анїсім Цибукін“ і під сим знов тим самим прекрасним письмом: „Агент“.

Листи читано на голос по кілька разів, і старий розчулений, червоний від зворушення, говорив:

— Ось не схотїв бути дома, пішов на ученого. Щож, нехай! Хто до чого призначений.

Якось раз перед сиропустним тижнем пішов був сильний дощ зі снігом; старий і Варвара приступили до вікна, аби подивитись, аж глянь — Анїсім їде саньми зі стації. Його зовсім не сподївали ся. Він увійшов до хати неспокійний і чимсь занепокоєний і таким був

і опісля цілий час; і поводив ся він якось надто свобідно. Не спішив ся від'їздити і виглядало так, наче він стратив службу. Варвара тішилась з його приїзду; вона споглядала на нього якось лукаво, зітхала й крутила головою.

— Якже се таке, батеньки? — говорила вона. — Ох-тех-те, парубкови вже на двацять восьмий рочок пішло, а він все не жонатим гуляє, ох-тех-те... З другої кімнати її тиха рівна бесіда звучала так: ох-тех-те". Вона почала перешептуватись зі старим і з Аксінією, і на їх лицах показав ся також вираз лукавства таємничости, як у конспіраторів.

Рішили оженити Анїсіма.

— Ох-тех-те!... Молодшого брата давно оженили, говорила Варвара: — а ти все без пари, наче когут на торзі. — По-якому се! Ох-тех-те, ожениш ся, Бог дасть, а там як схочеш поїдеш на службу, а жінка лишить ся дома помагати. Без порядку живеш, парубче, і всі порядки, бачу, позабував. Ох-тех-те, гріх тільки з вами мійськими.

Коли Цибукіни женили ся, то для них, як для богатих, вибирали що найкрасших дівчат. І для Анїсіма вишукали також гарну. Поверховність його була нецікава й незамітна; слабкий і нездоровий та малого зросту він мав товсті й пухкі щоки наче надуті; очі не мигали а погляд їх був острій, борода руда й рідонька і задумавшись він тягом брав її до губи й кусав; до того ще він часто запивав ся і се було видно по його лиці й по ході. Але коли його повідомили, що для нього вже нашли дівчину, дуже гарну, то він сказав:

— Ну, та й я також не одноокий. В нашім роді Цибукіних всі гарні.

Під самим містом було село Торгуєво. Одна половина його недавно прилучена до міста, друга лишилась селом. В першій у своїм домшку жила вдова; вона мала сестру, цілком бідну, що ходила на зарібки на дни, а тота сестра мала доньку Ліпу, дівчину, що ходила також на роботу. Про красу Ліпи вже говорили в Торгуєві, і тільки бентежила всіх її страшна біда; говорили так, що який там немолодий вдовець оженисть ся з нею, не уважаючи на біду, або возьме її до себе „так“, а попри неї й мати буде сята. Варвара довідалась про Ліпу від свах і поїхала до Торгуєва.

Опісля у тітки урядили обзорини, як належить ся, з перекускою і з вином, і Ліпа була в новій рожевій сукенці, ушитій нароком задля обзорин, і червоненька стяжечка наче полومінь світилась в її волосою. Вона була худенька, слабка, бліда, з тонкими, делікатними рисами лица, смуглява від роботи на дворі, очі гляділи по дитячому — з довірієм і з цікавістю.

Вона була молода, ще дівчинка, але вінчати вже можна було, бо літа мала. Вона справді була гарна, і тільки одно могло в ній неподобатись, се — її великі як у мушени руки що тепер безчинно висіли, як двоє великих кліщів.

— Нема посагу — і ми без уваги на те, — говорив старий до тітки; — для нашого сина Стефана ми взяли також з бідної сім'ї, а тепер нахвалитись не можемо. Чи в інтересі нашім чи дома — золоті руки.

Ліпа стояла коло дверей і наче хотіла сказати: „робіть зі мною що хочете, я вам вірю„, а її мати Прасковія, зарібниця, ховалась в кухні й замирала від страху. Колись раз, ще як вона була молода, оден купець у котрого вона мила підлоги, розсердившись почав тупати на неї ногами, вона сильно налякалась, обімліла зі страху і на цілий вік лишився їй страх в душі. А від страху все тряслись руки й ноги, тряслись щокни. Сидячи в кухні, вона старала ся підслухати, про що говорять гості і все хрестила ся, притискаючи пальці до чола й споглядаючи на образ. Анісім злегка п'яний, відчиняв двері до кухні й говорив поуфало:

— Чомуж ви тут сидите, мамуню дорогоцінна? Нам без вас скучно.

А Прасковія настрашена, притискаючи руки до своїх худих грудий, відповіла:

— Що се ви, змилуйтесь... Дуже вам радї.

Після обзори назначила день весіля. Пізнійше у себе дома Анісім все ходив по кімнатах і посвистував, або знов, згадавши раптом про щось задумував ся і дивив ся в землю нерухомо, проникливо, наче хотїв оком проглянути глибоко в землю. Він не показував ані вдоволення з того, що женить ся вже незадовго, зараз по провідній неділи ані охоти побачити наречену, а тільки посвистував. І було помітно, що він женить ся тільки тому, що того хоче батько й мачоха, й тому, що на селі вже такий звичай; син женить ся на те, аби дома була робітниця.

Відїзджаючи, він спішив ся й поводив ся взагалі не так, як, бувало, давнійше, коли при-

їздив, — був якось особливо свободний і товариш не те, що потрібно.

III.

В селі Шикаловій були кравчині, дві сестри з хлестів*). У них замовлено нові річі на весіле, і вони часто приходили до в'їзду й довгенько пили чай. Варварі вшили брунатну сукню з чорними коронками і з флітрами, а Аксінії — ясно-зелену, з жовтим передом і з треном. Коли кравчині скінчили, то Цибукін заплатив їм не грошми а товарами з своєї крамниці, й вони відійшли від нього сумні, несучи в руках клуночки з стеариновими свічками й сардинками, що були їм цілком непотрібні, і, вийшовши з села в поле, сіли на горбочку й почали плакати.

Анїсім приїхав три дні перед весіллям у всім новім. Були на нїм блискучі кальози і замість краватки червоний шнурок з галочками, а на плечах висіло пальто не надягнене на рукави. також нове.

Помолившись повагом, він зватав ся з батьком і дав йому десять срібних рублів і десять пів-рублів; і Варварі дав стільки, Аксінії — двацять чверть-рублів. Головна краса сього подарунку була власне в тім, що всі монети, якби вибрані, були новенькі й поблискували на сонці. Стараючись виглядати поважно й серйозно, Анїсім витягав лице й надував щоки, і від нього заносило внонь: мабуть на кожній стації вибігав до буфету. І знов

*) Релігійна секта.

була в нїм якась ненатуральна свобода, щось злишне. Опісля Анїсім і старий пили чай і закусували, а Варвара перебирала в руках новенькі рублї й розпитувала про земляків, що жили в місті.

— Нічого, слава Богу, добре живуть, — говорив Анїсім. — Тільки ось у Івана Єгорова випадок в родиннім життю: вмерла його стара, Софія Нікіфоровна на сухоти. Поминальний обід за упокой душі замовляли у цукорника, по півтретя рубля від особи. І виноградне вино було. Ті, що мужики, наші земляки — і за них також по півтретя рубля. Нічого не їли. Хіба мужик розуміє що таке сос!

— Півтретя рубля! — сказав старий і покрутив головою.

— А щож? Там не село. Зайдеш до ресторану перекусити, кажеш дати сього-того, кумпанія збереться — аж глянь, вже й свитає, і будьте ласкаві по три або по чотири рублї від кожного. А коли з Самородовим, так сей любить щоб після всего була ще кава з коньяком, а коняє по шість гривен*) за келїшочок.

— І все бреше, — промовив старий з одушевленєм. — І все бреше!

— Я тепер все з Самородовим. Се той сам Самородов, що вам мої листи пише. Прегарно пише. І якби розказати мамо, — говорив далї весело Анїсім звертаючись до Варвари: — який то чоловік той Самородов, то ви не повірите. Ми всі називаємо його Мухтаром, тому, що він ніби вірменчук — цілий чорний.

*) Гривенник = 10 копійок.

Я його наскрізь бачу, всі його діла знаю, так як своїх п'ять пальців, мамо, і він се відчуває і все за мною ходить, не відчипить ся і нас тепер водою не розіллеш. Йому так наче боязко, але й без мене жити не може. Куди я, туди й він. Я, мамуню, маю добре, бистре око. Ось на тандиті: хлоп сорочку продав. — Чекай, сорочка крадена! — І справді, так і вийде: сорочка крадена.

— Відкиж ти знаєш? — спитала Варвара.

— Нї відки, око вже маю таке. Я не знаю, яка там сорочка, а тільки мене чомусь до неї тягне: крадена й кінець. У нас в тайній поліції так вже й кажуть: „Ну, Анїсім пішов стріляти вальдшнепи!“ Се значить шукати краденого. Так... Украсти кождий потрафить, але як сховати! Земля велика, а краденого сховати нема де.

— А в нашім селі у Гунторіових тамтого тиждня взяли барана й дві ярки, — сказала Варвара й зітхнула. — І нема кому пошукати. Ох-тех-те...

— Щож? Можна пошукати. Се нічого можна.

Надійшов день весілля. Се був холодний, але ясний, веселий цвітневий день. Вже від досвіта їздили по Уклєєві, подзвонюючи дзвіночками, тройки і пари коней з різнобарвними стяжечками при дугах і гривах. В вербах гомоніли гайворони, додражнені їздою люди, і без умовку зі всіх сил співали шпак, наче з радости, що у Цибукіних весіле.

В хаті на столах вже були довгі риби, шинки й дріб з начинкою, пуделка зі шпротами, різні консерви й маринати, і велика сила фляшок з горілками і з винами, заносило

вудженою ковбасою і прикислими омарами. І довкола столів, постукуючими обдаснками й поострюючи ніж до ножа ходив старий. Варвару раз враз кликали, все чогось хотіли і вона розсіяна бігала до кухні, де від досвіта робив кухар від Костюкова і кухарка від Хримініх Молодших. Акісія, зафризована, без сукні, в шнурівці, в нових черевиках на скрипах, бігала по подвір'ю як вихор, і тільки мигали її голі коліна й груди. Було гамірно, чути було, як лаялись і божились; люди на улиці ставали коло відчинених на остіж воріт, і по всім видно було, що лагодить ся щось надзвичайне.

— По молоду поїхали!

Дзвінки дзеленькали й затихали далеко поза селом... Коло третьої години знов біганина: задзвонили дзвінки, везуть молоду! Церков була повна, світив ся павук, співачки, як бажав собі старий Цибукін, співали з нот. Блеск світла й яскраві сукні осліпили Ліпу, їй здавало ся, що співачки своїми сильними голосами стукають їй по голові, як молотками; корсет, що вона вбрала перший раз в життю й черевички давили їй, і вираз її лиця був такий, наче вона зімлівши що йно прокинулася, — дивить ся і нічого не розуміє. Анісім в чорнім сурдуті, з червоним шнурочком замість краватки, задумав ся, дивлячись в одну точку, і коли співачки голосно скрикнули, він поспішно хрестив ся. Душа його була розчулена, хотіло ся плакати. Ся церков була йому знайома від самого дитинства; колись небішка мати приносила його сюди причащати, колись співав він на крилосі з хлопцями; він пам'ятає кождий кутяк, кождий образ. Ось його він-

чають, треба женитись задля порядку, але він вже не думав про те, цілком забув про весіле. Слезі не давали дивитись на образи, давило під серцем; він молив ся й просив Бога, аби нещастя, неминучі, що готові вже нині завтра впасти на нього, обминули його якимось, так, як чорні хмари в посуху обминають село не давши ані краплі дощу. І тільки гріхів назбиралося з минулого, тільки гріхів, так все безвихідне, трудне до направи, що навіть якимось ніяково просити аби Бог простив. Але він таке просив і навіть захлипав голосно, але ніхто не звернув на те уваги, бо всі думали, що він на підпитку.

Залунав дїгочий плач:

— Мамко люба, винеси мене звідки, зазуленько!

— Тихо там! — скрикнув сьвященик.

Коли вертали з церкви, то слідом бігли люди; коло крамниці, коло воріт і на подвір'ю під вікнами також була глота. Прийшли баби „величати“. Ледви тільки молоді переступили поріг, як скрикнули голосно з цілої сили сьпіваки, що вже стояли в сїнях зі своїми нотами, заграла музика, наумисне спроваджена з міста. Вже подавали шипуче донське*) в високих келїшках, і майстер-тесля Єлізаров, високий, худий дїд з такими густими бровами, що ледви було видно очі, говорив, звертаючись до молодих:

— Анїсім і ти, дитино, любіть одно одне, жийте по божому, і Пречиста не покине вас.
— Він припав до плеча старому й захлипав.

*) Вино подібне до шампанського.

— Григорій Петров, заплачмо, заплачмо з радостя! — промовив він тоненьким голосочком, і зараз раптом зареготав ся і говорив далі, голосно, басом; — Хо-хо-хо! І ся невістка у тебе добра! Все, значить, у неї на місці, все гладенько, не гуркне, вся механізма в порядку, шрубок багато.

Він був разом з Егорієвського повіту, але від молоду робив в Уклеєві на фабриках і в повіті і привик тут. Його давно вже знали старим, таким ось худим і довгим, і давно вже називали його „Костильом“*). Може бути що з того, що він більше як сорок літ займав ся у фабриках тільки напрямками, — він про кожного чоловіка і кожду річ судив тільки з боку тривкості: чи не треба, мовляв, напрямки. І заким сїв за стіл, він спробував кілька крісол, чи міцні, і рибу також помацав.

Після шипучого всі почали сідати за стіл. Гості говорили суваючи кріслами. В сїнях сьпівали сьпіваки, грала музика і рівночасно на подвірю бабн „величали“ всі одним голосом — і була якась страшна, дика мішанина звуків, від котрої крутила ся голова.

Костиль крутив ся на кріслі й штовхав сусідів ліктями, перешкаджав говорити і то плакав, то сьміяв ся.

Дітоньки, дітоньки, дітоньки... — муркотів він скоренько: — Аксіонько матінко, Варваронько, жиймо всі в спокою і згоді, сокирки мої дорогі... Він мало пив і тепер упив ся одною чаркою англійської гіркої. Ся обридлива гірка зроблена не знати з чого, одурманила

*) Костиль = палиця, якою підпирають ся куляві, куля.

всіх, хто пив її, наче скрутила. Язика почали плутатись.

Було тут духовенство, писарі з фабрик з жінками, крамарі й шинкарі з иньших сіл. Волостний старшина й волостний писар, що служили разом вже чотирнайцять літ і за цілий той час не підписали ані одного урядового паперу, і не пустили з волостної управи ані одного чоловіка не обманувши й не скривдивши його, сиділи тепер поруч, оба грубі, товсті і здавало ся, що вони вже до тої міри пересякли неправдою, що навіть шкіра на лиці у них була якась особливша, злодійська. Жінка писаря, заморена, зизоока привела з собою всіх своїх дітей і. наче грабежна птаха зиркала на тарілки й хватала все, що під руку попало, і ховала собі й дітям по кешенях.

Ліпа сиділа скамініла, все з тим виразом на лиці, що в церкві. Анісім від тої хвилі, коли познайомив ся з нею ані одним словом, не обміняв ся з нею так, що до тепер не знав, який у неї голос; і тепер сидячи поруч з нею він все мовчав і пив англійську гірку, а коли охмілів, то промовив, звертаючись до тітки, що сиділа напротів:

— Я маю приятеля, на назвиско Самородова. Спеціальний чоловік. Почетний особистий горожанин і може розмовляти. Але я його тіточко, наскрізь виджу, і він се знає. Будьте ласкаві випити зі мною тіточко за здоровле Самородова. Варвара ходила довкола стола, частуючи гостей, змучена, розсіяна, і очевидно була вдоволена, що так багато справ і все таке достатне, — ніхто тепер не осудить. Зайшло сонце, а обід ще не скінчив ся; вже не памятали, що їдять, що пють, не можна було

розчуті, що говорять, і тільки зрідка, коли затихала музика, було виразно чути, як на дворі кричала якась баба:

— Напились крови нашої, іроди, лиха година на вас! Вечером були танці при музиці. Приїхали Хриміни Молодші зі своїм вином, і і оден з них, коли танцювали кадрили, тримав в обох руках по фляшці, а в губах чарку, і се всіх сьмішило. Серед кадрили пускались нераз в присюди; зелена Аксінія тільки мигала, і від її трену дув вітер. Хтось наздоптав їй на фальбану в долині, і Костиль крикнув:

— Їй, в долині листву обірвали! Дітоньки!

Аксінія мала сиві наївні очі, що зрідка мигали, а на лиці був все наївний усьміх. І в тих очах, що не мигали, і в маленькій голові на довгій шиї, і в її стрункості було щось змійоватого; зелена з жовтим передом, з усьміхом, вона дивилась, як дивить ся весною з молодого жита гадюка на тих, що попри неї переходять, витягнена з піднесеною головою. Хриміни поводитись з нею свobodно, і було дуже замітно, що зі старшим з них вона давно вже була в близьких зносинах. А глухий не знав нічого, не дивив ся на неї; він сидів заложивши ногу на ногу, і їв оріхи і розкусував їх так голосно, що, здавало ся, стріляв з пістоleta.

Аж ось і сам старий Цибукін вийшов на середину й махнув хусткою, даючи знак, що й він також хоче танцювати російської, і по цілім домі на подвірю і в гурті поніс ся голос признання:

— Сам вийшов! Сам!

Танцювала Варвара, а старий тільки помахував хустиною і перебирав обцасами, але тоті, що там на подвір'ю, напирючи оден на одного, заглядали до вікон, були очаровані і на мінуту вибачили йому все — і його багатство, і кривди.

— Зух Григорій Петров! — говорено в гурті. — Так, гарно! Видно, ще можеш трудитись! Ха-ха!

Все те скінчилось пізно, коло другої години в ночі. Анїсім заточуючись обходив на прашане сьпіваків і музикантів і давав кождому по новій піврублівці. І старий, не колишучись, а якось ступаючи на одну ногу проводжав гостей і говорив кождому:

— Весіле коштувало два тисячі.

Коли розходили ся то шикалівському шинкареви, хтось заміняв добру бекешу на стару, і Анїсім нараз роззлостив ся й почав кричати;

— Чекай. Я зараз найду! Я знаю, хто то вкрав! Чекай! Він вибіг на улицю, пігнав за кимось; його зловили. повели попід руки до дому й втрутили п'яного, червоного з гніву, мокрого, в кімнату, де тїтка вже роздягала Ліпу, і замкнули.

IV.

Минуло пять днів. Анїсім, збираючись виїздити, прийшов був на гору до Варвари, аби попрощатись. У неї горіли всі лампки, пахло ладаном а вона сама сиділа коло вікна й плела панчошу з червоної волічки.

— Коротко ти був з нами, — сказала вона. — Занудив ся? Ох-тех-те... Добре ми живемо, всього у нас багато, і весіле тобі справили порядне, як належить; старенький говорив, що два тисячі пішло. Одним словом, живемо, як купці, тільки ось, нудно у нас. Дуже вже людей кривдимо. Серце мое болить, любенький, і ще як кривдимо — Боже мій! Чи то коня міняємо, чи що купуємо, чи наймита наймаєм — на всім обманьство. Кривда й кривда. Олій в крамниці гіркий, стухлий, у людей деготь ліпший. Та хибаж, скажи, будь ласка, не можна добрим олійом торгувати?

— Хто до чого призначений мамо.

— Алеж умирати треба? Ой-ой, справді, поговоривбись з батьком!..

— А ви самі поговоріть.

— Ну! Я йому своє, а він мені, так як ти раз-враз: хто до чого призначений. На тім світі не будуть тобі розбирати: хто до чого призначений. У Бога суд праведний.

— Розумієть ся, що ніхто не буде розбирати, — сказав Анїсім і зітхнув. — Однак Бог не має, мамо, Що там вже розбирати!

Барвара подивилась здивовано на нього і засьміялась, і сплеснула руками. Тому, що вона так сердечно зливалась його словам і дивилась на нього, як на дивака, він збентежив ся.

— Меже бути, що Бог і єсть, а тільки віри нема, — сказав він. — Коли мене вінчали, мені було ніякове. Як от, взяти з під курки яйце, а в ній курятко захищить, так в мені нерас совість захищала, і, поки мене вінчали, я все думав: є Бог! А як вийшли

з церкви — так і по всьому. Та й відки я маю знати чи є Бог чи нема? Нас з малку не того учили і дитина ще ссе, а вже його тільки одного часть: хто до чого призначений. Адже татуньо також в Бога не вірить. Ви якось то були сказали, що у Гунторіова баранів забрали. Я найшов: се шикалівський мужик украв, а шкірки у татуня... Ось вам і віра! Анїсім моргнув оком і покивав головою.

— І волостний старшина також не вірить в Бога, — говорив він далі; — і писар також, і дяк також. А як що вони ходять до церкви й пости заховують, то се для того, щоб люди про них зле не говорили, і на той випадок, що може й справді страшний суд буде. Тепер так кажуть, що нібито кінець світа прийшов тому, що люди ослабли, батька матери не шанують і таке иньше. Се пусте. Я, мамо, так розумію, що вся біда з того, що совісти у людей мало. Я, мамо, наскрізь бачу й розумію. Як що чоловік має крадену сорочку, я бачу. Чоловік сидить в шинку і кождому здаєть ся, що він чай не і більше нічого, а я, чай чайом, бачу ще, що він совісти не має. Так переходжу цілий день і анї одного чоловіка з совістю. І ціла причина в тім, що не знають чи є Бог чи нема... Но, мамуню, прощайте. Бувайте здорові, не згадуйте лихом. Анїсім поклонив ся Варварі в ноги.

— Дякуватъ вам за все, мамуню, — сказав він. Родині нашій від вас користь велика. Ви дуже порядна жінка і я з вас дуже вдолений.

Розчулений Анїсім вийшов, але знов вернув ся й сказав:

— Мене Самородов заплутав в одну справу: або буду багатий, або пропаду. Коли щостанеться, то ви вже, мамочко, потіште мого батька.

— Но, що там! Ох-тех-те... Бог ласкав. А ти, Анїсім, тее того, жінку свою приголуби, а то дивитесь одно на одне, обоє надуті; бодай усьміхнулибсьтеся, справді.

— Так, якась вона дивна... — сказав Анїсім і зітхнув. Нічого не розуміє, мовчить все. Дуже молода ще, нехай підростає...

Перед їанком вже стояв великий гладкий, білий кінь, запряжений до візка.

Старий Цибукін розбігся й сів жваво і взяв віжки. Анїсім поцілувався з Варварою, з Аксінїєю і з братом. На їанку стояла також Ліпа, нерухомо й дивилася кудись в бік, наче вона вийшла не провести а так, не знати пощо Анїсім підійшов до неї і діткнувся губами її лица злегка, що-їно.

— Бувай здорова, — сказав він.

І вона, не поглянувши на нього, усьмінулася якомсь дивно; лице її здригнуло, і всім було її жаль. Анїсім також сів з підскоком і взяв ся за підбоки, бо уважав себе гарним.

Коли виїздили з яру на гору, то Анїсім все оглядав ся поза себе, на село. Був теплий, ясний день. Вигнали перший раз товар, і коло череди ходили дівчата й жінки, одягнені посьвяточному. Бурпий бик ревів тїшучись свободою й рив передніми ногами землю. Всюди, і в горі і на долині співали жайвонки. Анїсім оглядав ся на церков, гарну, біленку — її недавно побілили — згадав, як п'ять день тому молив ся в нїй; оглянув ся на школу з зеле-

ним дахом, на річку, в котрій колись купався й ловив рибу, і радість заворушилась в грудях, і заблаглось йому, аби нараз з землі вросла стіна й не пустила його далше, щоб він лишився тільки з самою минувшістю.

На стації підійшли до буфету й випили по чарці хересу. Старий сягнув до кешені по монетку, аби заплатити.

— Я частую! — сказав Анїсім.

Старий з розчуленем поплескав його по плечі й моргнув на буфетного: ось, мовляв, якого я сина маю.

— Лишив сяб ти дома, Анїсім при інтересі, — сказав він: цїниби тобі не було! Яби тебе, синку, обзолотив від голови до ніг.

— Не можна, татуню.

Херес був квасковатий, чути його було ляком, але випили ще по чарці.

Коли старий вернув ся зі стації, то в першій хвили не пізнав своєї молодшої невістки. Скоро тільки чоловік виїхав з подвіря, Ліпа перемінила ся, нараз повеселїла. Боса, в старій зношеній спідниці, закотивши рукави аж до плечий, вона мула в сїнях сходн і співала тонким срібним голосочком, а коли виносила великий цебер з помиями й дивилась на сонце зі своїм дитячим усьміхом, то здавало ся, що се також жайворонок.

Старий наймит, що переходив попри ґанок, покивав головою й кахикнув:

— Та й невістки у тебе, Григорій Петров, Бог тобі післав! — сказав він. — Не жінки, а чистий скарб!

V:

8. липня, в п'ятницю, Єлізаров, названий Кости́лем, і Лі́па вертали з села Казанського, куди вони ходили на прощу, з нагоди празника — Казанської Пречистої. Далеко з заду йшла мати Лі́пи Прасковія, що все лишалась, бо була хора й задихувалась. Вже було недалеко до вечера.

— А-аа!.. — дивувався Кости́ль, слухаючи Лі́пу. — А-а!.. Пу-у?

— Я, І́ліє Мака́ричу, до конфі́тур дуже скоро, — говорила Лі́па. — Сяду собі в кутку тай п'ю чай з конфі́турами. Або з Варварою Николаївною разом пемо, а вони розповідають щось чуле. В них багато конфі́тур, чотири слої. „Їдж, каже, Лі́па, не сумнівайся“.

— А-аа!.. Чотири слої!

— Жию́ть багато. Чай з білою булкою; і мяса також скільки хочеш. Жию́ть багато, тільки страшно у них, І́ліє Мака́ричу. І-і, як страшно!

— Чого́ж тобі страшно, дитинко? — спитав Кости́ль і оглянувшись чи далеко лишилась Прасковія.

— Перше, по весі́ллі, Ані́сіма Григорича боялась. Вони нічого, не обиджали, а тільки як приступлять до мене, то по всій мені мороз, по всіх кістках. Ані́ одної ночі я не спала, все трясла ся й Богу молилась. А тепер А́ксінії бою́сь, І́ліє Мака́ричу. Бона нічого, все усміхається, а тільки часом загляне у ві́кно, а очі у неї такі злісні, аж горять, і зелені, наче в хлі́ві у вівці. Хри́міни молодші її бала-

мутять: Ваш старий, кажуть, має землю Бутьокіно, сорок десятин, земля, кажуть з піском і вода є, так ти, кажуть, Аксюша, збудуй там сама цегольню, і ми приступимо до спілки". Цегла тепер по двацять рублів тисячка. Спорний інтерес. Вчора при обіді Аксінія і каже до старого: „Я, каже, хочу в Бутьокіні цегольню ставити, буду сама собі купчиха". Говорить і усміхається. А Григорій Петрович аж потемнів на лиці; видно не сподобалось. „Док, каже, я живу, не можна окреме, треба всім в купі". А вона тільки очима завернула, зубами заскреготала... Принесли млинці — не їсть!

— А-аа!... здивував ся Костиль. — Не їсть!

— І скажи, будь ласка, коли вона спить! — говорила далі Ліпа. — Поспить з півгодинки, тай зривається, ходить, тай ходить, заглядає, аби не спалили чого мужики, аби чого не вкрали... Страшно з нею, Іліе Макаричу! А Хриміні Молодші по весілю й спати не лягали, а поїхали до міста позиватись; і народ балакає, наче все через Аксіню. Двох братів приобіцяли їй цегольню збудувати, а третій образив ся, а фабрика з місяць стояла, і мій вуйко Прохор не мав роботи і по подвірях шкірки з хліба збирав. Я кажу, пішлибисьте ліпше вуйко, поки що, орати, або дрова різати, як маєте так на стыд ходити! „Відвие я, каже, від господарської роботи, нічого, каже не вмію, Ліпонько!..

Станули в молодій осичині аби спочити, почекати Прасковії. Єлїзаров був вже давно майстром, але не трумав коня й ходив по всім повіті пішки, з одним мішком де був хліб

і цибуля, і робив великі кроки, розмахуючи руками. І йти з ним поруч було трудно. На вступі в гайок стояв межовий стовп. Єлізаров порухав його, чи міцний. Надійшла задихуючись Прасковія. Її зморщене, все налякане лице сяло щастем: вона була нині в церкві як люди, опісля ходила по ярмарку, пила там грушковий квас! Їй се рідко траплялось, і навіть тепер їй здавало ся, що се перший раз в життю вона зазнала радості. Відпочавши всі троє пішли враз. Сонце вже заходило, і його промінні перебивались через гайок, світились на пнях дерев. Перед ними гучно лунали голоси. Уклеївські дівчата давно пішли наперед, але задержались тут в гайку: мабуть збирали гриби.

— Гей дівки-и! — кричав Єлізаров. — Гей зазульки!

У відповідь залунав сьміх.

— Костиль іде! Костиль! Старий хрін!

І ехо також сьміяло ся. Ось і гайок лишив ся з заду. Вже було видно вершки коминів, блиснув хрест на дзвіниці: се буде село, „те саме, де дячок на похороні всей кавяр з'їв“. Ось вже майже дома; ще тільки треба було зійти в той великий яр. Ліпа й Прасковія, що йшли босо, сіли на траві щоб узутись, з ними сів і майстер. Як поглянути з гори, то Уклеєво зі своїми вербами, білою церквою й річкою виглядало гарне, тихе й тільки дахи фабрик, помальовані з ощадности на буро псували гармонію. На тім боці на узгір'ю видно було жито — і копи і снопи то тут то там наче порозкидала їх буря і що йно скошене збіже на покосах; і овес вже достиг і тепер блистів до сонця як перловик. Були жнива. Нині сьвято, завтра в суботу треба збирати жито, возити

сіно, а там неділя, знов сьвято; щодня гремів десь далеко грім; було душно, як на дощ і дивлячись тенер на поле, кождий думав про те, аби Бог дав на час зібрати хліб, і було весело й радісно, і неспокійно на душі.

— Косарі нині дорогі, — сказала Пра-сковія. — Рубля і сорок на день!

А з ярмарку з Каванського нарід все йшов і йшов: жінки, робітники з фабрик в нових кашкетах, жебраки, хлопці... То їхав віз збиваючи куряву, і ззаду біг непроданий кінь, і наче тішив ся, що його не продали, то вели за роги корову, що норовилась, то знов віз, а на нїм п'яні чоловіки, сидять звисивши ноги. Одна стара баба вела хлопчика в великій шапці і в великих чоботях; хлопець утомив ся з горяча і від великих чобіт, що не давали його ногам згинати ся в колїнах, але все таки з цілої сили, без перестанку трубів на трубі; вже зійшли в долину і звернули в улицю, а трубку все ще було чути.

— А з нашими фабрикантами якось не добре... сказав Єлізаров. — Біда! Костюков визьвірив ся на мене. „Багато, каже, дерева пішло на їзимся“. — Як багато? Кілько було треба, Василю Даниличу, тільки кажу і пішло. Я дерева з кашою не з'їм. „Як, каже, ти до мене говориш? Ти бовване сякий-такий! Не забувай ся ти! Я, каже, тебе майстром зробив!“ — Он які, кажу невидалци. Хоч, кажу, й не був майстром, то все таки щодня чай пив. „Ви всі, каже, обманці...“ Я змовчав. Ми на сім сьвітї обманці, думаю собі, а ви на тім сьвітї будете обманці. Хо-хо-хо! На другий день змяк. „Ти, каже, на мене не гнівай ся, Макаричу, за мої слова. Як що, каже, я щось за

багато, так знов я купець першої гільдії, старший від тебе, — ти повинен змовчати“. — Ви, кажу, купець першої гільдії, а я тесля, се правда. І сьвятий Йосиф, кажу, був теслею? Ремісло наше, праведне, миле Богу, а як що, кажу, вам подобаєть ся бути старшим, то будьте ласкаві, Василю Даниличу. А після сього, себто, після розмови, я й думаю: хтож старший? Купець першої гільдії чи тесля? Таки тесля, дітоньки!

Костиль подумав і докинув:

— Воно так, дітоньки. Хто працює, хто терпить, той старший.

Сонце вже зайшло, і над рікою, коло церкви й на толоках коло фабрик вставала густа мрака біла, як молоко. Тепер, коли скоро темніло, мигали в долині сьвітла і коли здавалося, що мрака криє під собою бездонну пропасть, Ліпі і її матери, що родились убогими і готові були жити так до кінця, віддаючи другим все, крім своїх наляканих, лагідних душ, — може бути їм маячилось на хвилюку, що в тім величезнім, таємничім сьвіті, в числі безконечного ряду живих істот і вони сила і вони від когось старші; їм було добре сидіти тут на горі, вони щасливо усьміхалися й забули про те, що все таки треба вертатись в долину.

Вкінці прийшли до дому. Коло воріт і коло крамниці сиділи на землі косарі. Звичайно свої, уклєївські не ходили до Цибукіна на роботу й треба було наймати чужих, і тепер, на потемки здавалося, що сидять люди з довгими чорними бородами. Крамниця була відчинена і через двері видно було, як глухий грав з хлопцем в варцаби. Косарі співали поти-

хоньки, ледви що чути, або голосно просили аби віддали їм за вчорашній день, але їм не платили, аби вони до завтра не пішли. Старий Цибукін без сурдута, в камізолі і Аксінія коло ганку під березою пили чай; і на столі світилась лямпа.

— Дідуню! — говорив за воротами косар, наче передрочуючись. — Заплати хоч полови-ну! — Діду-уню!

І зараз чути було сьміх, а опісля знов сьпівали ледви що чути... Костиль сів таковж чай пiti.

— Були ми отже на ярмарку, — почав він розповідати. — Забавились, дітоньки, дуже добре забавились, слава тобі Господи. І випадок такий недобрий вийшов: коваль Сашка купив тютюну і дає пів рубля, себ то купцеві. А піврублівка фальшива, — говорив далі Костиль і оглянув ся; він хотів говорити шептом але говорив придушеним, захриплим голосом, і всі чули. — А піврублівка показуєть ся фальшива. Питають відки взяв? А се мені, каже, дав Анісім Цибукін. Тоді, каже, як я у нього на весілю гуляв... Закликали поліцая, повели... Уважай, Петрович, аби чого не було якої бесіди...

— Діду—уню! дражнив все той сам голось за ворітьми. — Дідуню!

Настала мовчанка.

— Ах, дітоньки, дітоньки, дітоньки... — скоро промуркотів Костиль і встав; його перемогала дрімота. — Ну, спасибі за чай, за цукор, дітоньки. Час спати. Струпішів я вже, всі бальки в мені попідгнивали. Хо-хо-хо!

І відходячи він сказав:

— Мабуть, вже вмирати час.

І захлипав. Старий Цибукін не допив свого чаю, але ще посидів; вираз його лица був такий, наче він прислухувався до ходу Костиля, що був вже далеко на улиці.

— А Сашка коваль десь збрехав, — сказала Аксінія, відгадавши його гадки.

Він пішов до хати і трошки згодом, вернувся з пакетиком; розвинув і блиснули рублі, зовсім нові. Він взяв оден, спробував зубом, кинув на тацу; опісля кинув другий...

— Рублі справді фальшиві... — сказав він, дивлячись на Аксінію і наче сильно дивуючись. — Се тоді... Анїсім тоді привіз, його дарунок. Ти, дочко, возьми, — прошепотів він і всунув їй в руки пакетик: — возьми, кинь до керниці... Нехай їх! І уважай, аби бесіди ніякої не було. Аби що не сталося... Забирай самовар, гаси світло...

Ліпа і Прасковія, що сиділи в шопі, виділи, як одно по однім гасили світла; тільки на горі у Варвари світилися сині й червоні лампки, і відти заносило спокоем, вдовolenем і незнанем. Прасковія ніяк не могла привикнути до того, що її донька віддана за багатого, і коли приходила, то кулилась налякана в сїнях, усміхалась з просьбою і їй виносили чаю і цукру. І Ліпа також не могла привикнути і після того, коли поїхав її чоловік не спала на своїм ліжку, а так, де трафилось — в кухні або в шопі, і щодня мила підлоги або прала, і їй здавалося, що вона на роботі. І тепер вернувшись з прощі, вони пили чай в кухні з кухаркою, опісля пішли до шопи і лягли на землі межі стїною й саньми. Було тут

темно, заносило хомутами. Коло дому погасли сьвітла, опісля було чути, як глухий замикав крамницю, як косарі лягали на дворі спати. Далеко у Хриміних Молодших грали на дорогій гармонії... Прасковія і Ліпа почали засипляти.

І коли їх збудили чиїсь кроки, було зовсім ясно від місяця; коло входу до попи стояла Аксінія, тримаючи в руках постіль.

— Тут буде холоднйше... промовила вона, опісля увійшла і лягла майже коло самого порога, і місяць осьвічував її цілу.

Вона не спала і тяжко зітхала, розкинувшись з горяча, скнувши майже все з себе — і при чарівничім сьвітлі місяця яке се було гарне, яке горде зьвіря! За малу хвилю стало чути знов кроки: в дверех показав ся старий, цілий білий.

— Аксінія! — закликав він. — Ти тут, що?

— Ну! — обізвалась вона злісно.

— Я тобі перше сказав, аби ти кинула гроші в керницю. Ти кинула?

— Також щось, добро в воду видати! Я косарам дала...

— Ах Боже мій! — промовив старий з зачудованєм і з перестрахом. Пакостна ти баба... Ах Боже мій!

Він сплеснув руками й пішов, і доки йшов, все щось приговорював. А трошки згодом, Аксінія сіла й тяжко зітхнула, з досадою, опісля встала і зібравши прихапцем свою постіль, вийшла.

— І пощо ти мене дала сюди, мамонько! — промовила Ліпа.

— Замуж іти треба. Так вже не ми установили.

І чуте непотішимого смутку готове було опанувати їх. Але їм здавалося, що хтось дивиться з висоти неба, з блакиту, відти, де зьвізди, видить усе, що діється в Уклеєві, стереже. І хоч як велике зло, все таки ніч тиха й гарна, і все на світі Божім є правда і буде, така сама тиха й гарна, і все на землі тільки жде, аби зілляти ся з правдою, як місячне світло зливається з ночью. І обі, за-спокоені, притулившись одна до одної, заснули.

VI.

Давно вже прийшла відомість, що Анїсіма замкнули до в'язниці за підроблюванє й пущене в оборот фальшивих грошей. Минули місяці, минуло більше, як півроку, минула довга зима, настала весна, і до того, що Анїсім сидить у в'язниці привикли й дома і на селі. І коли хто переходив в ночі попри сей дім або попри крамницю, то згадував, що Анїсім сидить у в'язниці; і коли дзвонили коло церкви, то також чомусь пригадувалося, що він сидить у в'язниці й чекає суду.

Здавалося, наче тінь упала на подвірє. Дім потемнів, дах заржавів, двері в крамниці оббиті залізом, тяжкі, помальовані на зелено також поржавіли, чи, як говорив глухий „зашкорубли“; і сам старий Цибукін наче потемнів. Він вже давно не підстригав ані волося ані бороди, обріс, вже сїдав на візок без підскока й не кричав до жебраків: „Біг дасть!“ Сили почали його опускати, і се було видно до всім. Вже й люди менше боялись, і поліцай

списав в крамниці протокол, хоч і дістав перед тим, що належить; і три рази вивали до міста, аби судити за потаємну торгівлю вином, і справу все відкладали тому, що свідки не ставили ся, й старого се замучувало.

Він їздив часто до сина, когось наймав, подавав до когось просьби, офірував кудись хоругов. Дозорцєви в'язниці, де сидів Анїсім він подарував срібну підставку під склянку з написом з емалі „душа міру знає“ і з довгою ложечкою.

— Нема кому заступитись як свід, — говорила Варвара. — Ох-тех-те... Попроситиб кого з панів, щоб до головних начальників написали... Бодайби перед судом випустили! По що мучити парубка!

Вона також гризла ся, але потовстіла, побіліла, світила як і перше у себе лампки й уважала, аби дома було всюди чисто, і частувала гостей конфітурами й яблучною пастилою. Глухий і Аксінія торгували в крамниці. Почали новий інтерес — цегольню в Бутюківні і Аксінія їздила туди бричкою майже щодня, і вона сама повозила, а здивавши знайомих витягала шию, як змія з молодого жита і усміхалась наївно й загадково. А Ліпа все бавилась зі своєю дитиною, що родилась перед постом. Се було маленьке, худеньке, нужденне дитятко і було дивно, що воно кричить, дивить ся, і що його уважають чоловіком, і навіть називають Нікіфором. Він лежав в колисці, а Ліпа відступала ся до дверей і говорила кланяючись:

— Здорові були, Нікіфор Анїсіміч!

І кидалась до нього бігцем, і цілувала. Опісля відступала ся до дверей, кланялась і знов:

— Здорові були, Нїкіфор Анїсіміч!

А він задирав свої червоні поження та і плач у нього мішав ся зі сьміхом, як у теслі Елїзарава.

Вкінці був назначений суд. Старий виїхав пять днів наперед. Опісля було чути, що з села пігнали хлопів покликаних на свідків: поїхав і старий наймит, що дістав також завізване.

Суд відбував ся в четвер. Але минула вже й неділя, а старий все не вертав ся і нїяких звісток не було. Ві второк над вечір Варвара сиділа коло відчиненого вікна й надслухувала, чи не їде старий. В сусідній кімнаті Ліпа бавилась зі своєю дитиною. Вона підкидала його на руках і говорила з одушевленням:

— Ти виростеш великий, великий! Ти будеш мужик, будемо разом на роботу ходити! На заробок підемо!

— Ну! — образила ся Варвара. — Які там ще зарібки видумуєш, дурненька? Він у нас купцем буде!...

Ліпа засьпівала потихоньки, але трошки згодом забула ся й знов:

— Виростеш великий, великий, будеш мужик, разом на роботу підемо!

— Ну-у! Наймила ся!

Ліпа з Нїкіфором на руках станула в дверех і спитала:

— Мамуню, чому я його так люблю? Чому я його так жадую? — говорила вона й голос її задрожав а очі блиснули від сліз. — Хто він такий? Який він з себе? Легкий як

пірлячко, як окрушинка, а я люблю його, люблю як справжнього чоловіка. Ось він нічого не годен, не говорить, а я все розумію, чого він очепятами своїми захоче.

Варвара почала надслухувати: залунав гуркіт вечірного потягу, що наближався до стації. Чи не приїхав старенький? Вона вже не чула й не розуміла про що говорить Ліпа, не пам'ятала, як час минав, і тільки трясла вся і то не зі страху, а з великої цікавості. Вона бачила як поїхав скоро і з гуркотом віз повний хлопів. Се їхали зі стації свідки, що вертали з міста. Коли віз переїздив попри крамницю з нього зіскочив старий наймит і пішов на подвір'я. Було чути, як на подвір'ю з ним звиталися й про щось спитали...

— Утрата всіх прав, — сказав він голосно: — і в Сибір, на каторжні роботи на шість літ.

Було видно, як задніми дверми вийшла з крамниці Аксінія; вона що йно продавала нафту, і в одній руці тримала фляшку, а в другій — лійку, а в губах тримала срібні гроші.

— А татуню де? — спитала вона шепеляво.

— На стації, — відповів наймит. — „Вже, казали, як темно стане, тоді приїду.“

І коли на обійстю довідались, що Анїсіма засуджено на каторжні роботи, кухарка в кухні нараз стала голосити, як по небіщику, думаючи, що так і випадає:

— І на кого ти нас покинув, Анїсіме Григоричу, соколе ясний...

Почали брехати й занепокоєні пси. Варвара підбігла до вікна, і побиваючись з нудь-

ги, почала кричати до кухарки, напружуючи з цілої сили голос:

— Досить вже з тебе, Стефаніда, до-о-сить! Не муч, бій ся Бога!

Забули наставити самовар, вже ні про що не думали. Тільки одна Ліпа ніяк не могла зрозуміти, що стало ся, і носилась далі з дитиною.

Коли приїхав зі стації старий, то його вже ні про що не питали. Він поздоровкав ся, перейшов ся по всіх кімнатах мовчки; не вечеряв.

— Не було кому постаратись... почала Варвара, коли вони лишились самі. — Говорила я, аби панів просити, — не послушали тоді... подання писати би...

— Старав ся я! — сказав старий і махнув рукою. — Коли Анїсіма засудили, я до того пана, що його боронив. „Тепер вже нічого не можна, запізно“. І сам Анїсім так каже: за пізно. А всеж я вийшовши з суду, згодив одного адвоката; завдаток йому дав... Перечекаю ще з тиждень, тай знову поїду. Що Бог дасть.

Старий знову перейшов ся мовчки по всіх кімнатах, і коли вернув ся до Варвари, то сказав:

— Мабуть, я нездоров. В голові тее... мрачно. Гадки плутають ся.

Він зачинив двері, аби Ліпа не чула, й говорив далі по тихо:

З грішми у мене недобре. Памятаєш, Анїсім перед весілем в Томину неділю привіз мені нових рублів і піврублівок? Оден пакетик тоді я сховав, а решту я змішав зі своїми... І коли то, царство йому небесне, жив ще мій

вуйко, Дмитрій Філатич, то все бувало їздив за товарами то до Москви, то в Крим. Він мав жінку, і тога жінка, коли він за товарами їздив, з иньшими забавляла ся. Було шестеро дітей. І ось бувало вуйко, як напеть ся, то сьмієть ся й каже: „ніяк не розпізнаю, де тут мої діти а де чужі“. Легкий, значить, характер. Так і я тепер не розпізнаю, котрі гроші у мене справжні, а котрі фальшовані. І здаєть ся, що вони всі фальшовані.

— Ну, що ти, Бог з тобою!

— Купую я на двірці білет, даю три рублі, і все думаю, що вони фальшиві. І страшно мені. Мабуть нездоров я.

— Що там говорити, всі під Богом ходимо... Ох-тех-те... — сказала Варвара й покивала головою. — Требаби про те подумати, Петровичу... Час на часі не стоїть, як що трафить ся, чоловік ти не молодий. Умреш, а як тебе не стане, подумай, аби внука не скривдили. Ой, боюсь, скривдять вони Нікіфора, скривдять! Батька, рахувати, так якби вже не було, мати молода, дурна... Записав би ти на нього, на хлопця, хоч землю, ось се Бутьокіно, Петровичу, справді! Подумай! — намовляла далі Варвара. — Хлопчина гарненький, жаль! Ось їдь завстра й напиши документ. По що відкладати?

— А я забув про внука... — сказав Цибуків. — Треба звитати ся. Так ти кажеш; хлопчик нічого? Ну, щож, нехай росте. Дай Боже!

Він відчинив двері і зігненим пальцем кивнув на Ліпу. Вона прийшла до нього з дитиною на руках.

— Ти, Ліпочко, як чого потребуєш, то кажи, — сказав він. — І що схочеш то їдж, ми не жалуємо, абиς тільки здорова була... — Він перехрестив дитину. — І внука стережи. Нема сина, то внук лишив ся.

Слези потікли по його лиці; він захлипав і відійшов. Трошки згодом він ляг спати й твердо заснув, після семи безсонних ночей.

VII.

Старий їздив не на довго до міста. Хтось розповів Аксінії, що він їздив до нотаря, аби списати тестамент, і що Бутьокіно, те саме, де вона палила цеглу, він записав внукови Нікіфорови. Про се їй сказали рано, коли старий і Варвара сиділи перед танком під березою і пили чай. Вона замкнула крамницю від улиці і від подвіря, зібрала всі ключі, які у неї були, й шпурнула ними під ноги старому. — Не буду я більше робити на вас! — крикнула вона голосно й нараз заплакала. — Видно, я вам не невістка, а наймичка! Всі люди сьміють ся: „Дивн, кажуть, яку наймичку Цибукіни собі найшли!“ Я у вас не наймалась! Я не жебращка, не хамка якась там, є в мене батько мати.

Вона не обтираючи сліз витріщила на старого залиті слезами очі, злобні, зизоваті від гніву, лице її і шия почервоніли, бо кричала вона з цілої сили.

— Не хочу я більше служити! — говорила вона далі. — Замучилась! Коли робити, коли в крамниці сидіти ціліський день, по ночі за горілкою лазити — то се мені, а як зе-

млю дарувати, то се каторжницї з її чортеням! Вона тут господиня, панї, а я в неї служниця! Дайте їй все, арештантцї, нехай вдавить ся, а я піду до дому! Найдїть собі другу дурну, іроди окаянні!

Старий не сварив і не карав дітей анї разу в житю, і навіть не допускав гадки, аби хто з родини міг говорити йому грубіянські слова, або поводитись без пошани, і тепер він дуже налякав ся, побіг до хати і сховав ся там за шафою. А Варвара так налякала ся, що не могла з місця встати, а тільки обмахувалась обома руками, наче оборонялась від пчоли.

— Ой, що се, батеньки? — муркотїла вона в переляку. — Чого се вона кричить? Ох-тех-те... Люди почують! Тихше... Ой, тихше!

— Дали каторжници Бутьокіно, викрикувала далї Аксінїя: — дайте їй тепер все, — менї від вас нічого не треба! Запались би ви! Всї ви тут одна шайка! Надивилась я, буде з мене! Грабили ви всіх чи прийшов хто чи приїхав, розбійники, грабили й старого й малого! А хто продавав горїлку без патента? А фальшовані гроші? Понабивали собі скринї фальшивими грїшми — і тепер я вже непотїбна!

Коло відчинених на остїж ворїт вже зібрала ся громадка й дивилась на подвірє.

— Най люди видять! — кричала Аксінїя. — Я вам стиду завдам! Ви менї тут згорите зі стиду! Ви менї в ногах валяти ся будете! Гей, Стефане! закликала вона глухого. — Їдьмо в сю мїнуту до дому! До мого бать-

ка, до матери поїдем, з арештантами я не хочу жити! Збирай ся!

На подвір'ю на розтягнених посторонках висіло біле; вона стягала свої спідниці й кафтаники, ще мокрі, і кидала їх на руки глухому. Опісля розлючена, вона кидалась по подвір'ю коло біля, здирала все, і то, що було не її, кидала на землю й доптала.

— Ох, батечки! — спиніть її! — стогнала Варвара. — Що се вона таке? Дайте їй Бутьокіно, дайте їй ради Христа небесного!

— Ну, раз ба-а-ба! — говорили коло воріт. — Ось баба! Страшно, як розлютилась! Аксінія вбігла до кухні, де тоді було пране. Прала сама Ліпа, а кухарка пішла на ріку полокати біле. З корита і з кітла коло бляхи йшла пара, і в кухні було душно й не видно від пари. На землі була ще купа непряного біля, а коло нього на лавці задираючі свої червоні ніжки лежав Нікіфор, так що якби він упав, то аби не потовк ся. Якраз тоді увійшла Аксінія, Ліпа виняла з купи її сорочку і положила до корита, і вже протягнула руку до великого горшка з окропом, що стояв на столі...

— Давай сюди! — сказала Аксінія, дивлячись на неї з ненавистю, й вихопила з корита сорочку. — Не рухай мого біля! Ти арештанка і повинна знати своє місце, хто ти.

Ліпа дивилась на неї налякана й не розуміла, але нараз зобачила погляд, який вона кинула на дитину, і нараз зрозуміла, і обімліла зовсім...

Взяла мою землю, так ось тобі!

Сказавши се, Аксінія вхопила горнець з окропом і хлюпнула на Нікіфора.

Після того роздався крик, якого ще ніколи не чули в Уклееві, і не хотілось вірити, що таке невеличке, слабе сотворінє, як Ліпа, може так кричати. І на подвір'ю нараз стало тихо. Аксінія пішла до хати, мовчки зі своїм звичайним наївним усьміхом... Глухий все ходив по подвір'ю тримаючи на руках біле, опісля почав його знов розвішувати мовчки, без поспіху. І доки не вернула ся кухарка з ріки, ніхто не відважав ся увійти до кухні й поглянути що там.

VIII.

Нікіфора завезли до земського шпиталю, і над вечір він там умер. Ліпа не чекала, аж за нею приїдуть, а завинула небіщика в покривало й понесла до дому.

Шпиталь, новий, недавно збудований, з велими вікнами, стояв високо на горі; цілий він сьвітив ся від сонця, що заходило, і здавало ся, що в середині в нїм горить. В долині був присїлок. Ліпа зійшла дорогою в долину, і не доходячи до присїлка, сіла коло маленького ставка. Якась жінка привела напувати коня й кінь не пив.

— Чогож тобі ще? — говорила жінка по тиху, здивована. — Чогож тобі?

Хлопець в червоній сорочці, сидів коло самої води й мив батькові чоботи. І більше ані живої душі не було видно ані в присїлку, ані на горі.

— Не пє... — сказала Ліпа, дивлячись на коня.

Але ось жінка й хлопець з чобітьми пішли і вже нікого не було видно. Сонце лягло спати й накрило ся пурпуровою золотою парчею, і довгі червоні й лїля хмари розтягнувшись на небі стерегли його спочинок. Десь далеко, не знати де, кричав гук наче корова замкнена в хлїві, тужно й глухо. Крик сеї таємничої птиці чули кожної весни, але ніхто не знав яка вона й де живе. На горі коло шпиталю, в корчах коло самого ставку, за просїлком, і довкола в поли заливались соловії. Зазуля рахувала чиїсь роки і все плуталась в рахубі й починала на ново. В ставі кричали злісно з цілої сили жаби, і навіть можна було розчутт слова: „І ти така! І ти така!“ Який го-мін був! Здавало ся, що всі тоті сотвіріня кричали й сьпівали навмисне, аби ніхто не спав в сей весняний вечір, аби всі, навіть недобрі жаби, дорожили й тїшились кожною мінutoю: адже живемо тільки оден раз!

На небі сьвітив срібний півмісяць, було багато зьвізд. Ліпа не знала, як довго вона сидїла над ставом, але коли встала й пішла, то в присїлку вже всі спали й не було, анї одного сьвітла. До дому, було, мабуть, з дванадцять верст, але сил бракло, не знати було кудю йти; місяць блищав то з переду, то праворуч, і тасама зазуля кричала вже захриплим голосом, зі сьміхом наче дровичлась: ой дивись, заблудиш! Ліпа йшла скоро, загубила хустину з голови... Вона дивилась на небо й думала про те, де тепер душа її хлопчика: чи йде в слїд за нею, чи лїтає там в горі, коло зьвізд і вже не думає про свою маму? О, як саїтно в поли в ночі, серед того сьпіву, коли чоловік сам сьпівати не може, серед безпере-

ривних криків радості, коли чоловік сам не може радуватись, коли з неба споглядає місяць, також самотній, котрому все одно — чи весна тепер, чи зима, чи люди живі чи вмерлі... Коли на душі горе, то тяжко без людей. Якби коло неї була мати, Прасковія, або Костиль, або кухарка, або який небудь хлоп!

— Бу-у! — кричав гук. Бу-у!

І нараз ясно стало чути людську бесіду:
— Запрягай, Вавіла!

З переду, коло самої дороги, горів огонь; полонінн вже не було, світилось тільки червоне вугле. Було чути, як жували коні. В п'ятьмах можна було доглянути два вози, оден — з бочкою, другий низший з мішками й двох чоловіків: оден вів коня, аби запрягати, другий стояв коло огнища нерухомо заложивши руки поза себе. Коло возів заварчів пес. Той, що вів коня, ставув і сказав:

— Наче йде хтось дорогою.

— Тихо, Шарик, — крикнув другий на пса...

І по голосі можна було пізнати, що сей другий був старий. Ліпа станула й сказала:

— Боже помагай!

Старий підійшов до неї й не зараз відповів:

— Здорова була!

— Не вкусить ваш песик дідуню?

— Нічого, не рушить.

— Я була в шпитали, — сказала Ліпа, помовчавши трохи. — Мій синочок там помер. Ось до дому несу.

Видно старому було неприємно слухати се, бо він відступив ся й поспішно сказав:

— Се нічого, любко. Божя воля. Довго нишпорив, парубче! — сказав він, обернувшись до свого товариша. — Скорше збиравсь ся.

— Твоєї дуги нема, — сказав парубок. — Не видко.

— Ти правдивий Вавіла.

Старий, взяв вуголь, роздуб — се освітило тільки його очі й ніс опісля, коли найшли його дугу, підійшов з огнем до Ліпи й поглянув на неї і погляд його виражав співчуте й ласку.

— Ти мати, — сказав він. Кождій матери жаль своєї дитини.

І при тім зітхнув і покивав головою. Вавіла кинув щось на огонь, придопав — і зараз так стало дуже темно, вид щез і так як перше було тільки поле, небо зі зьвіздами тай гомоніли птахи не даючи оден одному спати. І коростіль кричав, і здавало ся, на тім самім місці, де був огонь.

Але минула хвиля й знов видно було і вози і діда і довгого Вавілу. Вози скрипіли, виїздячи на дорогу.

— Ви сьвяті? — спитала Ліпа старого.

— Ні. Ми з Фірсанова.

— Ти перше поглянув був на мене, а серце мое змякло. І парубок спокійний. Я подумала: се, мабуть, сьвяті.

— Тобі далеко?

— До Уклєєва.

— Сідай, підвеземо до Кузьміюнок. Тобі там просто, нам на ліво.

Вавіла сів на віз з бочкою, старий і Ліпа сіли на другий. Поїхали поволеньки, Вавіла вперед.

— Мій синок цілий день мучив ся, — сказала Ліпа. — Дивить ся своїми оченятками і мовчить, і хоче сказати і не може. Господи, Діво Пречиста! Я з жалю все на землю падала. Стою й паду коло постелі. І скажи мені дідуню, пощо маленькому перед смертю мучитись? Коли дорослий мучить ся, чоловік чи жінка, то спокутує гріхи, а маленький по що, коли гріхів не має? По що?

— А хтож його знає! — відповів старий. Іхали мовчки з пів години.

— Всього знати не можна, пощо й на що, — сказав старий. — Птахови призначено не чотири крила, а два, тому, що й на двох літати може; так і чоловікови призначено не все знати, а тільки половину або четвертину. Кільки йому треба знати, аби прожити, тільки й знає.

— Мені, дідуню, пішки йти легше. А тепер серце трясеть ся.

— Нічого, сиди.

Старий позіхнув і перехрестив рот.

— Нічого... повторив він. — Твоє горе ців горя. Житє довге, — буде ще і добре і зле, все буде. Велика мати Росія! — сказав він і поглянув на обі сторони. — Я по цілій Росії бував і все в ній бачив, і ти вір мойому слову, люба. Буде й добре, буде й зле. Я ходив пішки в Сибір, і на Амурі був і на Алтаю, і переселенцем в Сибірі був, землю там орав, а опісля затужив за матусею Росією і вернув ся назад до рідного села. Назад до Росії пішки йшли; памятаю, пливемо ми на поромі, а я худий-прехудий і обдертий цілий, босий, перемерз, гризу швірку з хліба, а якийсь пан подорожний, таки на поромі — коли помер, то

царство йому небесне, — дивить ся жалісно на мене, слези капають. „Ох, каже, чорний твій хліб, і дні твої чорні“... А як до дому приїхав, то всюди пустка. Була баба, та лишилась в Сибірі, там і закопали. Так в наймах живу. А що-ж? Скажу тобі: було опісля і зле, було й добре. Ось і вмирать не хочеть ся, люба, ще би з двацять лїт пожив; видно, доброго було більше. А велика мати Росія! — сказав він і знов поглянув в обі сторони й поза себе.

— Дідуню, — спитала Ліпа; коли чоловік умре, то кілька днів його душа опісля по землі ходить?

— А хто-ж знає! Ось спитаймо Вавілу, — він до школи ходив. Теперь всього учать. Вавіла! — кликнув старий.

— Га!

— Вавіла, як чоловік умре, кілька днів його душа по землі ходить?

Вавіла здержав коня й тоді вже відповів:

— Девять днів. Мій вуйко Кирило вмер, то його душа жила в нашій хаті опісля тринадцять днів.

— Звідки-ж ти знаєш?

— Тринадцять днів в печі стукало.

— Ну, добре. Їдь, — сказав старий, і було видно, що він у все те не вірив.

Коло Кузьміонки, фіри звернули на гостинець, а Ліпа пішла далі. Вже свитало. Коли вона сходила в яр, то уклеївські хати й церков, ховались в мраку. Було зимно, і їй здавало ся, що все ще кує та сама зазуля.

Коли Ліпа вернула ся до дому, то ще не виганяли товару; всі спали. Вона сиділа на ганочку й чекала. Перший вийшов старий; він відразу на перший погляд зрозумів, що стало ся і довго не міг слова промовити і тільки цмокав губами.

— Ох, — Ліпа, — промовив він: — не встерегла ти внучка...

Збудили Варвару. Вона сплеснула руками й заплакала і зараз почала вбирати дитину.

— А гарненький хлопчинка був... проговорювала вона. — Ох-тех-те.. Оден хлопчик був, і того не встерегла, дурненька...

Рано й вечер відправляли панахиду. На другий день ховали, і після похорону гості й духовенство їли багато і так лакомо, наче давно вже не їли. Ліпа послугувала за столом, і панотець піднісши вилку, на котрій був солений рижик, сказав їй:

— Не тужить по дитині. Такових єсть царствіє небесное.

І тільки коли всі поросходились, Ліпа зрозуміла виразно, що Нікіфора вже нема й не буде, зрозуміла й заплакала. І вона не знала в котру кімнату має йти плакати, бо відчувала, що в тій хаті по смерті дитини для неї вже місця нема, що вона тут непотрібна, злишня; і иньші відчували се також.

— Ну, чого там заводиш? — крикнула нараз Аксінїя, стаючи в дверех: з нагоди похорону вона була вбрана у все нове й напудрована. — Перестань!

Ліпа хотіла перестати, але не могла, й заплакала ще голоснійше.

— Чуєш? — крикнула Аксінія і в сильнім гніві тупнула ногою. — До кого говорю? Геть з дому і щоб сльїду твого тут не було, каторжниче! Геть!

— Ну, ну, ну!... — почав заспокоювати старий. — Аксінька, заспокій ся, матусю... Плаче, розумієть ся... дитина вмерла...

— Розумієть ся... — покривлялась йому Аксінія — Нехай переночує, а завтра аби й духу її тут не було! Розумієть ся!... — передразнила вона ще раз і, засьміявшись, пішла до крамниці.

На другий день досвіта Ліна пішла до Торгуєва до матери.

ІХ.

Тепер дах і двері крамниці помальовані й блищать са як нові, на вікнах, так, як давнїйше цвите веселенька геранія, і те, що сталося перед трома роками в домі й на обійстю Цибукіна, вже майже забуло ся.

Господарем називаєть ся як і тоді старий Григорій Петрович, але в дійсности все перейшло в руки Аксінії; вона й продає й купує, і без її згоди не можна нічого зробитя. Цегольня йде добре; тому, що беруть цеглу на залїзницю, ціна її дійшла до двацяти чотирох рублів за тисячку; жінки й дівки возять на стацію цеглу й складають до вагонів і дістають за се по двацять п'ять копійок на день.

Аксінія увійшла до спілки з Хримініми, і їх пабрика тепер називаєть ся так: „Хриміни Молодші і С-ка“. Коло стації вітворили

шинок і вже грають на дорогій гармонії не на фабриці, а в тім шинку, і сюди ходить часто начальник поштового відділу, котрий також розпочав якусь торгівлю, і начальник стації також. Глухому Стефанови Хриміни Молодші подарували золотий годинник, і він раз враз витягає його з кешені й прикладає до уха.

В селі говорять про Аксінію, що вона прийшла до великої сили; і справді, коли вона рано їде до себе на цегольню, з наївним усміхом, гарна, щаслива, і коли опісля видає прикази в цегольни, то відчуваєть ся в ній велику силу. Її всі боять ся і дома і в селі, і в цегольни. Коли вона приходить на пошту, то начальник поштового бюро схоплюєть ся й каже до неї:

— Будьте ласкаві сідати, Ксеніє Абрамівна!

Одного поміщика, елеганта, в чамарі з тонкого сукна і в високих лякерованих чоботях, вже немолодого, що якось раз продавав їй коня, вона так обеззбрехала розмовою, що він спустив їй з ціни стільки, скільки вона схотіла. Він тримав її довго за руку, і дивлячись в її веселі, лукаві й наївні очі, говорив:

— Для такої жінки, як ви, Ксеніє Абрамівна, я готов всяку приємність зробити. Тільки скажіть, коли ми можемо побачитись так, аби нам ніхто не перешкодив?

— Та коли вам сподобаєть ся!

І після того старий елегант їздить до крамниці майже що дня аби випити пива. А пиво страшне, гірке, як полин. Поміщик крутить головою, але не.

Старий Цибуяін вже не мішаєть ся до інтересів. Він не тримає при собі грошей, тому,

що ніяк не може відрізнити добрих грошей від фальшивих, але мовчить, нікому не говорить про свою слабкість. Він став якийсь забудьковатий, і якби не дати йому їсти, то він би не упіснув ся; вже привикли обідати без нього і Варвара часто говорить:

— А наш знов ляг вчора без їди.

І говорить рівнодушно, бо вже привикла. Чомусь і літом і зимою він однаково ходить в кожусі і тільки в дуже гарячі дні не виходить, сидить дома. Звичайно, надівши кожух і піднявши ковнір, загорнувшись, він ходить по селу, дорогою до стації, або сидить від раня до вечера на лавочці коло церковних воріт. Сидить і не порушить ся. Хто йде кланяється йому, але він не відповідає, бо по давньому не любуть хлопів. Коли його про що питають, то він відповідає зовсім розумно й чемно, але коротко.

В селі йде поговірка, начеб то невістка вигнала його з його власного дому й не дає йому їсти, і наче то він живить ся милостиною; одні раді, другі жалують.

Варвара ще більше потовстіла й вибіліла, і по давньому творить добрі діла, і Аксінія їй не перешкаджає. Конфітур тепер так багато, що їх не з'їдають до нових ягід; вони цукріють, і Варвара трохи не плаче, не снаючи, що з ними робити.

Про Анїсіма почали забувати. Якось раз прийшов лист від нього, писаний віршами на великім аркуші паперу, в формі просьби, і тим самим прегарним письмом. Видно, що й його приятель Самородов відбував з ним разом кару. Під віршами був написаний не-

гарним письмом, що ледви можна було прочитати, оден рядок: „Я тут все хорую, мені тяжко, допоможіть ради Христа“.

Якось раз — се був ясний осінній день, перед вечером, — старенький Цибукін сидів коло церковних воріт, піднісши ковчій свого футра і було видно тільки його ніс і дашок від кашкета. На другім кінці довгої лавки сидів майстер Єлізаров і поруч з ним шкільний сторож Яков, сімдесятилітній дід без зубів. Костиль і сторож розмовляли.

— Діти повинні годувати старих, поїти... чти отца твого і матір, — говорив Яков з роздраженням: — а вона, невістка вигнала свекра з його власної хати. Старому ані що їсти, ані пити — куди піде? Третій день не їв.

-- Третій день! — здивував ся Костиль.

— Ось так сидить і мовчить все. Ослаб. А по що мовчати? Подати до суду, — її в суді не похвали би.

— Кого в суді хвалили? — спитав Костиль не дочувши.

— Що?

— Баба нічого собі, дбала. В їх інтересі не можна без сього... без гріха значить...

— Із власної хати, — говорив Яков з роздраженням далі. — Постарай свою хату, і тоді гони. Ось яка найшла ся, дивн! Хороба!

Цибукін слухав і не рухав ся.

— Власна хата, чи чужа, все одно, коби тільки тепло було, тай щоб баби не сварили ся. — Коли я в молодих літах був, то дуже свою Настасію жалував. Тихенька вона жі-

ночка була. І все бувало: „Купи, Макарнчу дім! Купи, Макарнчу, дім! Купи, Макарнчу, коня!“ Умирала, а ще говорила: „Купи собі Макарнчу візок, аби пішки не ходив“. А я їй тільки медівники купував, більше нічого.

— А чоловік її глухий, дурний, — говорив далі, не слухаючи Костиля, Яков: так дурний дурним, наче гусак. Хіба він що розуміє? Вдар гусака по голові палицею — і того не зрозуміє.

Костиль встав, аби йти до дому на фабрику. Яков також встав і оба пішли разом, розмовляючи. Коли вони відійшли на п'ятдесят кроків старий Цибукін встав також і поштихулькав за ними, ступаючи не рішучо, наче по слизькім леду.

Село вже тонуло в вечірнім смерку і сонце блищало тільки на горі на дорозі, що радюкою бігла по склоні з долини на гору. З ліса вертали старенькі бабусі й хлопці з ними; несли коші з грибами й г'убами. Ішли гуртом жінки й дівки зі стації, де вони накладали цеглу до вагонів, і на носах у них і під очима було повно червоного цегляного порошу. Вони сьпівали. Поперед усіх йшла Ліпа й сьпівала зі всеї сили тоненьким голосом, споглядаючи при тім в небо, наче радуючись і одушевляючись, що слава Богу, день скінчився і можна спочити. В гурті жінок була її мати, зарібниця Прасковія, що йшла з узликом в руках і як все, тяжко віддихала.

— Здоров був Макарнчу! — сказала Ліпа, побачивши Костиля. — Здоров був, голубчику!

— Здорова була, Ліпонька! — утішився Костиль. — Молодички, дівчатонька, полю-

біть багатого теслю! Ха-ха! Дітоньки мої, дітоньки (Костиль заплакав). Сокирки мої дорогі.

Костиль і Яков пішли далі, і було чути, як вони розмовляли. Ось після них гурт стрів старого Цабукіна, і нараз зробилося тихо, тихесенько. Ліпа й Прасковія трохи облишились і коли старенький підійшов близько до них, Ліпа низько поклонилася й сказала:

— Здорові були, Григорій Петрович!

І мати також поклонилася. Старий став і нічого не кажучи, дивився на них обох; його губи тряслися й очі були повні сліз. Ліпа виняла з вузлика від матери кавалок пирога з кашею й подала йому. Він взяв і почав їсти.

Сонце вже зовсім зайшло; його блиск погас і на горі на дорозі. Ставало темно й холодно. Ліпа й Прасковія пішли далі і довго опісля хрестились.

